

321213

ВАЛЕНТИН КАТАЕВ

БИ, КҮЧ-КӨЛСЧ
УЛСИН КӨВҮМБ

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ
ЭЛСТ—1941.

ВАЛЕНТИН КАТАЕВ

Би, күч-көлсч улсин
көвүмб

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ
ЭЛСТ—1941

Орчулсьнь—Нармин М.

321213

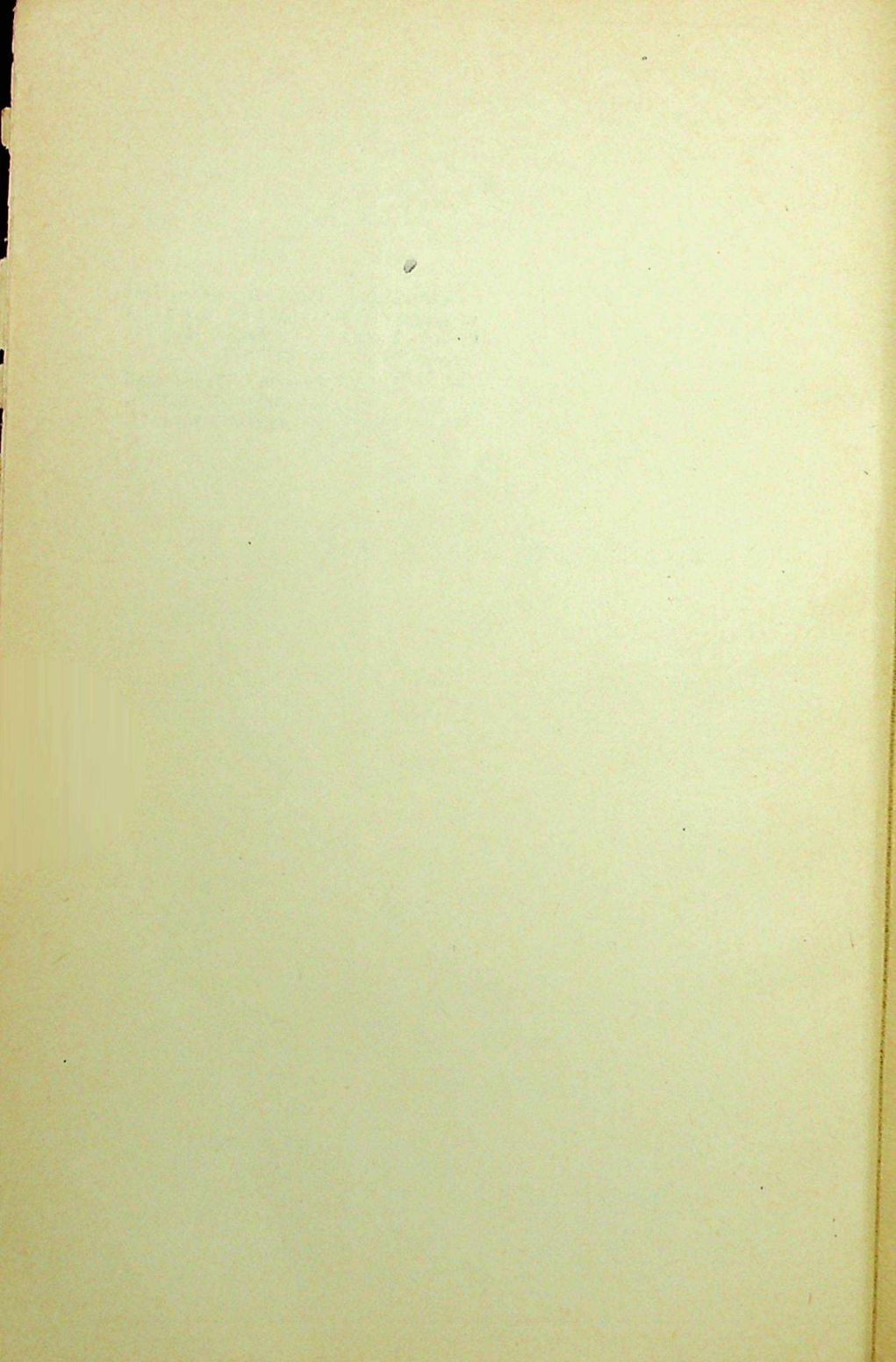
Редактор Л. Инджиев
Тех. редактор П. Швачко
Корректора Г. Ялматаев, Д. Босхомджиев.

Сдано в набор 30/XI-1940 г. Подписано к печати 30/I-41 г. Бумага 60×92¹/₁₆. Печ. лист. 6¹/₈. У.-а.-л. 6. Зя. в печ. л. 48.000. Тираж 5000 экз. ЛС—1175 Заказ 2590.

Типография № 1 НКМВ, ВАССР, гор. Элиста.

«Запад талас, кууна газрас ирдэ йовх
дарджиджин бийс тбрсеби сулдигъни тблй
Советск Увраин дй босхджана,—Украинд
болджах йовд тним учрта юин»

И. Сталин. «Украинский
узел». — ВЦИК-ин «Известия»,
№ 47, 1918 джилин мартин 14.

I БӨЛГ

БОМБАРДИР-НАВОДЧИК

Фронтас салдс хәрдж йовна. Дәәнд баахн кононир бийнь одад, бомбардир-наводчик нер авад, болзг угагъар тас сулдад хәрдж ирдж йовснь эн. Гартан арвад дүнъгә сумта, салдс күн зүүдг пистулта, шигрән улан гертә моголцг улан мөнъгн үзүртә, матъхр артиллерийск ханджал бас хәвргъднь шавшна.

Көк батарейск тиизтә, цаг-зуурин правительствин охтр гәрдин толгъата, сулдад гарси итклин цаасиднь эн шанъгъа зерзевнь цугтан бичәтә бәәнә.

Эди деер драгунск бу, „лимонок“ гидг хойр гранат бас кергтә болх гидж мана батареец авч гарч.

Саксг махлагъан нүдн деерән дардж үмссн, ташагъарн сарсасн эвтәхн бор өрмгтә, бички болси шудрмг Семен Федорович Котко, нургън деерән ю-бисәр дүүргсн сумкан үүрсн, теегин көрә хаалгъар ора бүрүллә йовдж йовна.

Бүкл дөрви джилдән эн герән үзәд уга билә. Болв ишкм болгън энүг гертнь өбрдхәд йовна, тегәд чигн,—амрад, хуви-хунран соләд тәмк татх бийнь татл уга йовснь эн.

Төрскн гарси селод өбрдх дутман көл улм шулудад йовна. Газр таньгддг болад ирв. Сүл нәәмн дуунад эн йовад биш, негл нисци әдләр ирв.

Пистулин улан бүч ханчр деер шавшна. Көлин тавг шатад ирв.

Агъарт мөсн болси сар одлудтагъан тенъгрәс ундж йовад, газрт күрл уга көк агъарт көрч одси мет гилвклднә. Сө эклс февраль сарин салъки эрднишин иш дотрагъур гүүв.

Дарунь ноха хуцлгън сонъсгдв. Удл уга гермүдин баран үзгдв. Семен куузнъ бәәсн уг гер таньв. Сарин герлд көкрси куузнә эрст шаасн модид деесәр холвси мөрнә тахс өлгәтә бәәхиг үзв. Мөрд кемлдж орксн, мөрд уйдг бахниг давад, таньдг герин сүүдрт зогсджасн яридгинь буулгъдж орксн терг үзн, бас таньв.

Салдс, герин өбр ирдж зогсад, гүүнәр саналдв. Дәкәд, цервдж одад харнъгъу терз цокчкад, хәрү ээм деерән йовсн ацагъарн герин эрс тулдж зогсв. Гаран делдж оркад, деешән хәләв. Икәр байрлсн учрар ки давхцад, хусгдад уга сахлта урл зуугдв. Джирмәлгъдж орксн нүдтә төгрг чирәднь гентки инәдн тогтв. Зүрки өрч дотран бульгвл.

Дөрви джилин дууси Семен минь эн цагиг күләгъә. Дөрви джилин дууси нөбртнь ордгнь: эн фронтас герүрн хәрәд ирдж

йовх болх; цервдж ирэд эврәнн гериң үүд цокси болх; ээджн гарч ирэд: „кемч, ямаран кергтэвч?“—гидж сурх. Таньдго салдсур ууртагъар хэлэдж бээсн эмгид, залу сергмджтэгъар келх: „Гериң эзн“, мевд? Георгиевский кавалер, герой артиллеристиг гертән орулдж хонг өгтн. Бешэсн гашулкан гаргътн, эс гидж, юн болвчн тер хээснд бээсн нааран тэвтн. Бомбардир-наводчикни гесн өлсджәнә.“ Ээдж серглнэгъар хэләнә, болв эс таньна. Тиикләнн залу дердэдж зогсад, барун гаринн хургъдиг махладан бәрэд, дэәнәгъар келнә:—„тана деед зергэс, дээлдэнд йовх цергэс ода болзг угагъар сулдад, тана йоста көвүн Семен Федорович Котко ирдж, стол деер хот тэвтн, борща өгтн, нань юмн болсн уга.“ Ээджнн чочи хээкрчкэд, өрчән бәрдж оркад, көвүгъән күзүдх,—цааранднн сергмджтә юмн болх.

Болв гертэс күн эс гарв. Газрла наалдсн цагъан цасн, сюода мет гилвкнә. Генткн үүдн харджиънн тээлрв.

Үүднә өөр хоосн ясн болсн өндр күүкд күн үзгдв, энүнә салврха киилгнн шүрүсн ирзэсн күзүгъинн эс далдлдж.

Эс аэсн чигн бәэдл угагъар, ичсн чигн бәэдл угагъар сүүдрт зогсджасн салдсур хэлэв.

— Кен кергтә? болдж сөблдсн дуугъар сурв.

Ээджин дууна ә бийдән күрхлә, салдснн зүркнн меврэд одв.

Салдс сүүдрэс гарад, хойр гарарн махлагъан авад, киргэятә толгъагъан гүлдилгэв.

— Ээдж,—гидж, эрлгъ эрджәхшиң, эн келв.

Ээджнн көвүнүрн шилтэд хэлэдж оркад, генткн хоолан атхв.

— Ээдж,—гидж дәкн нег келәд, хурдлдж одад, хоосн ясн болсн ээмәснн тевердж авад, хөбнә арсна үпр гарсн киилгтнн хамран шургъулдж оркад, бичкн күүкд мет асхрулдж Семен уульв.

II БӨЛГ

ФРОСЯ

Семен Федорович айта гидгяр унтдж авв. Генткн нүдән секлгынләнъ өрүнъ үд болдж одсн бәәдж. Салдс күүнд мууха аальта серлгъмб: халад, түүрчәд сернә гидг. Делкән шаргъ нар-ни герл, хагсу эрдниш түлсн бешәс гарсн галин зальла негдәд бәәнә. Терзин шилмүд бас халурхцхав,—эди дже болад кӧлрәд, бәәцхәнә.

Бийән хучсн дегд ик, күүнд галушкин бәәдлтә болсн сиит-ци кӧнджлиг Семен Федорович бий деерәсн буулгъв. Тииглгъ-нләнъ хуучн хар модн орндг шихтндж джаагв.

Угатә герин дотркн салдсн авч ирсн өлг-эдәр земгәгъяр ӧнӧглгддж. Эрст өлгәтә бәәсн салдс хувинъ, зер-зевәс цанъ бәә-цхәсн севг, эрсин час, зургуд, бурхд хамгиг цугтнъ ташрлв.

Хәләлчи, фронтас нег салдс ямаран ик юм авч ирдж чад-хинъ гидж сергн, бийән буульлгън угагъяр, Семен Федорович санв:—гер өлг-эдәр дүүрнъ. Дәкәд сумк бас дүүрнълм.

Тер заагт, баавгъа күүнәгъяр килнъкр альчуарар тол-гъагъан боосн, залу күүнә шар цемги пиджак үмссн, кӧлдән хойр ик госта баахн күүкн кесгәс нааран ӧврдмджтәгъяр гарари гердәд, нег Семен Федоровичүр хәләгъәд, нег цацата кевтсн салдсн хувцнур хәләгъәд бәәнә.

Салдс түүг, юн күүкинъ меддж ядад хәләв.

— Ту,—гидж генткн эн хәәкрв:—би нам хәләгъәд суунав: юн наадгъав энч? Альдас ирсн болхмб? Эзән зальгг, тиигн гихнъ энч мана Фроська бәәджлм. Хәләлч үнүг ягъдж ӧссинъ. Нә, юнъгад эс ду гарнач? Келән зальгчквч? Чи Фроськвч? Аль Фроськ бишвч? Дәәнә уставинар хәрүгъинъ ӧг!

— Фроська—гидж салдсла күүндджәхән төртән авл уга суусн күүкн келв.

Ӗцклдүр чи альд биләч? Би чамаг ягъдж эс үзсмб?

— Беш деер. Та намаг үзсн угат, би таниг үзләв. Та ка-валерийт?

— Тунъ чамаг ягъдгчи, кавалерий,—гидж Семен инәв.—Иим бички бийнъ кавалер гисн ююгъинъ меднә. Ююнъ учрар намаг кавалер гидж саннач?

— Тана ӧрчд крест бәәнә—гидж келәд күүкн болгъагъад ширә деер кевтсн киилгүр ӧбрдәд, түүнә хавтхин амн деер бәәсн крестинъ хургъари кӧндәв.—Цагъан. Бантик уга. Тииклә Георгиевскин дӧрвдгч девснъ. Биш гихийт? Ой, юмб эн? Тенъгр

погк—драгунский бу,—гиггъад ахан оныгтан авл уга, Фроська бурад суув.

Салдс бѳлтѳдж хѳлѳн, дѳрвхкн джилн дунд ягѳтлан ѳсцинь ѳврв: дѳѳнд морддж бѳѳхд бичкѳкѳн кѳѳкн, ода медгдо болдж.—Хѳлѳлти ѳнѳг: эндр ююнас чигн ичхш, шудрмг нѳдтѳ (тер яманала ѳдл). Цегѳ керг медѳд бѳѳнѳ,—нам хѳрм иддж, хѳрд гаргѳдж болхмн.

— ѳвртн—гидж келѳд кѳѳкн нег ѳнѳг хувцнас гарад негн талн одад: ягѳс дала юмс бѳѳхмб ѳнд! Хѳлѳлти эн гѳсиг, боокс толгъань мел бѳтн Ягѳсн матѳхр, утхв? артиллерийск кевтѳ. Худл гихийт? Хѳлѳ эн сумкинѳ. Йир кѳнд, хойр гарарн ѳргдж болш уга кевтѳл. Юн бѳѳхм болхв ѳѳнднѳ?

— Сумкд бичѳ гар кѳр.

— Би гар кѳрчѳнѳ? Хѳлѳджѳгѳд ормднѳ оркчкнав.

— Ай, Фроська, нанас цокулдж ѳккч!

— Та нанд орн деерѳс кѳрч чадш угалмт.

— Одак мини улан мѳнѳгн пирѳшктѳ бѳс ягѳв. Тер чамд кѳрх.

— Тана улан мѳнѳгн пирѳшктѳ бѳсти уга, би уулин ора деер хайчклав—гидж келѳд кѳѳкн инѳв.

— Гѳѳд одич цааран! Тер сумкан ормднѳ орк! Гер шатахар седдж бѳѳвзгоч? Тер сумк дотрчн гарар шивдг гранат чигн бѳѳдг биз, ягѳдж меднѳч.

— Лимонксѳ, аль шилѳ?—болдж, сумкан гартан бѳрн бѳѳдж, кѳѳкн адгѳдж сурв.

Салдс шаб гилгѳд альхан ташв.

— Ююгъан келиѳт ода ѳѳнд—гидж салдс бахтв—лимонксѳ аль шилѳ. Альдас чи ѳнѳг медсмч? Лимона чигн бѳѳдлтѳ болг, тегѳд юмб?

— Би меднѳв. Лимонк—гранатиг шивхѳсн ѳмн чавгинѳ татх кергтѳ, эс гидж хагърш уга болджана. Тиим бишѳ?

— Хѳлѳджѳгѳч, нанас ташулахларн тегѳд медхч—гидж келѳд, таварн удан унтад бичк кѳѳсн чирѳтѳ, кѳѳкид таньгдш уга болад бѳѳсн Семен орнасн ѳсрдж босв.

Болв Фроська ахасн эско хурдн бѳѳдж. Нѳдн ирмтл, ганутагъар чишкѳд, синнѳр гарад одв,—альчурнѳ толгъа деерѳснѳ унад, бички ээм деернѳ торв, зуг сиитци лентѳр боосн уг хар кѳкльн Семенѳ хамрла шѳрглѳд гарв.

Харнѳгѳу синнѳс салдсур тѳргг гал ассн хар нѳдн хѳлѳв.

— Терлм, тѳрѳц бѳрдж чадш угат.

— Йир чамаг бѳрхѳр дегѳд икѳр седджѳхшв,—гидж илгѳс уга бѳѳдлтѳгѳр Семен келѳ.

Семен тиигѳд меклѳжѳлѳ. Эн ягѳд болв чигн гѳ-шудрмг кѳѳкиг бѳрдж авад, хѳѳннѳ дѳѳнѳ нериг кѳндлѳг болгѳд ташхар седлѳ. Болв эн шѳрѳлкнѳс олз иршгѳг медв. Этѳдѳр ѳврѳ кех кергнѳ медгдв.

Фросиг эс оныглсн болад гер дотрагѳур юм хѳѳсн болад ѳѳднѳс холд зааград, терз деегѳр юм хѳѳсн бѳѳдл гаргѳв.

— Ягъад баāvчн бāрдж чадх угат—гисн Фроськин дун Семенд сонъсгдв.

Семен ээм деегүрн ардан хālāv.

Шудрмг гā күүки нег кōльнъ газа, негнъ герт, гарарн үүднā бāрдгāс бāрсн, ямаран чигн цагла үүдāн хаагъад оркдж болм дунъгāгъār зогсдж бāāнā.

— Икārл чамаг керглджāнāв—болдж хамр доран келād, күүкиг бāрдж авхнъ гигъād дже гиджāсн бийнъ, аргъул хувцан цуглулв.

— Мел ягъад бāāv чигн намаг бāрдж чадш угат.

— Икār керглджāнāв. Дуран кūrхлā бāрād авхв. Ода гoсан, шалвран үмсдж авад, гартан бūsāн авсв...

— Уга, бāрдж чадшгот.

— Айджa, үзхч.

Семен шалвр талан өөрдсн болдж йовад, гентки Фроськин шүүрв. Болв күүки, салъки мет, синцār гүүгъād нисв. Ус үүрдг модн унад, суулгъс харджиылдв. Уүди чанъгъур хаагдв. Гацдж одсн салдс, дотр шалвртагъан гертāс гүүсн кевтāн гарад февраль сарин нарни кучār нүдн хальтмар гилвкджāсн, чингтā киити газр деегүр күүкиг кōблдв.

Цергāс Семениг ирдж гисār өрүнāс нааран герин өөр хурлдж бāāсн кесг күүкд, берād Семениг үзи чирāгъāн альчурарн халхллад, тус-тустан тарллад гүүлдād, улиц дүүргād хāāкрлдв:

— Ичр уга чōткрмүд. Байрлцхатн, сāн улс, караул! Я ямаран юмсв!

Семен гарарн нариас нүднāн харсг кев. Эн гүүлддж йовсн күүкд дундас нег ахрхи хар джикātктā, цоохр майгта күүки дегд герддж хālāгъād, тачкидж чанъгъур инāгъād, дегд ичсн бāādл гарад оошг өнъгтā альчурин кōвāгъār чирāгъāн халхлад бāāсн болдж Семенд медгдв, тер альчур дорас хойр чи мет хар нүдн Семенүр мелтклзв.

Гентки энүнā өргн сāāхн чирā улс гигъād одв. Семен салдадж йовсн киилгиннъ захиг хумād, шалвран өбдāн татдж оркад, ичн тусад Фроськ тал цудрмарн завдчкад, гер талан хатрв.—Нā, бāрдж авт?—гисн Фроськин дун улицāс сонъсгдв.

III БӨЛГ КӨНДРШГО БАТ ҮГ

„Тер кен бääсн болхмб? Соняв, аль Соня бишв,“—гидж санад, долан хонгтан хусгдад уга өргән нур үздгт Семен хälläv. Эврәннй кесн цагъан хала помазкар өргән савнъгддж оркад, эн ухалв: сахласн үлдäхмб, аль цугтнй хусчкхмб. Үнärнй келхд Семенä сахл ик сән биш билä. Таджрха, гахан ширк мет хату. Ташр нам амна захар хусхас биш, хамр дорнь дала юмн ургъсимн уга. Эн учрар чигн үлдäгъад керг уга билä. Болв. талдан хäвргäрнй авад хälläхлä, Георгиевск крестин болн дääч нерни төлäd сахлта бääх болдж гарна. Бомбардир—наводчик күүнд сахл, ээм деернь бääсн цагъан погон мет, кергтä юмн. Семен погонсан ики эрт, позицд йова йовдж хайчкн бийнй, сахласн ода чигн салдж ядад бääнä.

— Зуг сахлан бичä хустн, бäg—гидж эрджäh Фроськин дун сиинцäс сонъсгдв.—Манахид дääнäс хäрдж ирсн салдсмуд цугъар сахлан ургъацхана.

Бас ирчквч?—гидж Семен сурв.

— Э, эс үзджäнт?

— Юнъгад бултад бääнäч? Герт ор.

— Басл мектält.

— Гем уга. Ор.

— Та цокхт.

— Уга, цокхшв.

— Кирслäд мөргтн.

— Кемрджән би бурхид зальврдго болхла яяхмб?

— Та бурхид зальврналмт.

— Альдас чи меднäч?

— Би меднäv. Артиллерийск цергäс ирсн улс цугтан бурхид зальврцхана. Йовгнй цергäс, эс гидж хар тенъгсин флотас ирсн матросмуд цугтан бурхид зальврцхахш.

— Хälläлч энүг: цугтнй меднä. Үлгүрлхд; мөртä цергäс, эс гидж инженерск цергäс ирсн улс ягъна: бурхид зальврцхану аль зальврцхахшй?

— Тедниг би медхшв. Мөртä болн инженерск цергäс манахид кун хäрдж ирäd уга.

Эн кевärн күүндä бääдж, Фроськ бичк-бичкнär өөрдä йовдж герт ордж ирäd, ахасн ик хол биш зогсад, итклтä кевär, бүйлтäгъад, Семенä сахлин хуслгъ хälläv.

Эвтä кевär Семенä гарт бärгдсн бритв, нур үздгт хальтрдж гилкв. Бритв дживад өргн деер бääсн савнъгиг туугъад авв. Туунä дор уласн цевр арснй үзднä. Күүкн толгъагъан

хэвргъшан хаджилгъдж оркад, киигъан дотран авад чинънв.

— Сонъслт... Сонъсджахшийт? Мел негл, гал гардг хорха.

— Юн?

— Тана бритвти. Кирджнънн гилвкнă. Мел йосн гал гардг хорха. Тиим биш гихийт?

— Тиим. Чини хамр дотр хорха бăях кевтă.

— Фроськ узгълзад улав.

Нег бички зуур кôлăн селдж оркад, дун уга бăав. Эн ахдан ик эртăс нааран нег ўг келхър седжăлă, болв тер ўг ик чинртă болн нуувчин ўг билă, тер учрар наадни дÿсÿгъяр кÿундджăсн кÿр заагур кÿўки келдж ядад бăав. Бешин ôор давста капустар, будагъар болн гахан махар шимтă хот кеджăсн экнь бас саалтг болв. Болв, экнь гертăс гарад одв.

Фроська ах талан улм ôордăд, хойр гаран нургъндан ўÿрăд, толгъагъарн, ут шар кÿклăрн наадв. Шар кÿмсгнь ўÿмл-дв. Кôогтă болсн амнь хурнăслгдад, кôкшн эмгнăлă адл болв.

— Семен, сонъсджанч?—гидж адгъдж келăд, ўÿди тал ўкс хăлăв,—нег кÿн чамд менд келÿллă, кенинь чи эврăн меднăч, ташр тер кÿн чамас ямаран ухата бăяхнг медхър седжăнă: Тер кÿунÿр худ бърлдх улсан илгăхмч эс гидж илгăш угавч? Эс гидж тер кÿўг нам тôрÿц мартдж орксн болвзгоч?

Семена гарт бăасн бритв хальтрад одв.—Минь чамаг. Кÿўнă ôор эс болх ўг келăд бăанăч! Бийан керчдж орки гившв.

Семен зôрц кÿчър манънагъан хурнăслулдж оркад, брит-ван цааснд арчв.

— Тер кÿундан чи кел—гидж хаджудан хăлăгъад келв;—терчнь мел намаг мартдж орксн болвзго, би болхла тÿнÿг эн насндан мартш угав, мини ўг ямаран билă, тер кев-тан—эвдрдго бат.

Фроськ толгъагъан гекв. Болв нÿдн ирмтл, энÿнă чирă керсÿ болн серглнь болад, село газрин ховч эмгнă бăадл гарад одв. Фрося ахиннь ээм деер толгъагъан тăвăд, дотрнь шуугад хагсджасн савнъта чикиднь шимлдв:

— Эндр Ременюкинÿр нăарт ир: зуг багцин ôор бăасн Ременюкинÿр биш, тер хойр кôвÿнь фронтд одад, алгдсн Ременюковин Любкинд нър кех селган. Тенд тер кÿунлăрн харгъдж чадджанач. Кÿўкдт балта белглх мôнъ-гн чамд бăанÿ?

— Мôнъгн олдх.

— Наачанав, мôнъгн керг уга, цеггас сулдад хърдж ирсн улсас кÿўкд белг авдмн биш.

Герт экнь ордж ирăд, шÿрÿснь ирзасн ут гарарн авдрас гаргъдж авсн сăахрÿлдж хатхсн альчур Семенд ôгв.

IV БӨЛГ

ЭЗН

Улан буршта, часиг тавсн, бодниг ишкесн өткн, халун борш Семен кесгэс нааран иддж үзэд уга билэ. Бөдүнэр теермдсн буудан цагъан өдмг румынск дуд-цагъан булкас амтхи болдж медгднэ.

Саалас аман тач авч болш уга билэ. Эн сүл ален гахан саалас Семенд гигъэд шишлнэ өмн джилэ „улан ондгнэс“ нааран хадгълата бээсн юмн. Могълицг давсар давслага, альчурт оралгъата, газр дор дарата бээдж, эн кевтэн гурви джилдэн кевтсн бийнэ үрш уга бээсмн. Газрт удан дарата бээх дутман саал улм сэн болад тосн äдл болна.

Деерк шаринь боли давсинь тонгъргар цеврлдж оркад, гилвксн шар арсинь ирэд мраморин онггтэ дөрвлдждиг нимгн-нимгн зүсмр кегъэд идхнэ басл айта юмнл.

Хотан цадтлан уудж авад, сумкаси джулан цэ гаргъдж өгэд, чанулад, шикрддж уучкад, салдс босад ээдждэн хансан медүлдж толгъагъан гекв. Эцнэ бас эзн болгч көвүндэн толгъагъан өкэлгъдж гекв. Сумкаси хавата кирилгэн тач авад, ээм деерэн хаяд, эзн гер-малан хэлэхэр гертэс гарв.

Эн эндр дуридан äл хääгъэд йовдж чигн чадх билэ. Болв дассн зань авъясар болхла, газагъас ирсн күн түрүн өдр гергэн бээснэ олд сэн шиндж болдж тоолгдг зөвтэ юмн.

Минь эндр күртл Семен бийэн нег өркд йосн эзн гидж гоолдг уга билэ. Эцкнэ дääнэс хойр джил өмн онггрсн бийнэ, нагъц эцкнэ дал-гарсн өвгн, күүктэгъэн—Семенэ эктэ, куузнэн чикэр хадгълад бääцхэдг билэ. Тиигхд Семенэ äрэ арви дола орсн цагнэ билэ.

Күн гидг күн тер өвгн билэл. Махнэ шүүрэд бээсн, боль чигн шүднэ цуг бүтн билэ, тавагъад пуд ордг хойр мишг гуйриг ээм деерэн тавчкэд селон нег захас авн нег зах күртл одхнэ юмн биш билэ. Дэн эклхин өмхн тахлджасн гусарин мөрн өрчэрнэ эс ишкесн болхнэ тер одачн äмд бääх билэ. Тер ишкллгэн көкшид күчэн үзүлв. Дарунь өвгн цусар хангъад, кевтэд бääв. Тер кевтэн босл уга кевтэ кевтдж хөөтк джилднэ өвгн онггрв. Куузниг оньслад хайдж оркв. Газр, мал гих юмн йирдэн уга билэ. Арви доладгч джил Октябрьск революц эс болсн болхла керг ямр болх бääсинэ кен медхв.

Ода болхла мал-гер невчк ясрв. Намра Клембовский гидг помещикэс буладж авсн газриг, олн угатьнр дундан äдл кедж ховадж авцхав, белвсн Котко эмгнд бас äмнэ хошад десятин,

цуг бийнь болхла зургъан десяти газр гаргъдж өглә. Бас тер Клембовскас авснасн, газрин халхин правлан буудан эк гаргъдж өглә, малинь ховацхадан нег мөр, нег үкр болн гурви хө бас Коткод гаргъдж өглә. Хойр десятинь үвлә цагъан гуйрин буудәгъяр тәргдсн, дөрвн Семениг күләдж бәлә. Семен эврәнн хәләцәр эс гидж нарн өвснә яс, эс гидж бакц тәрх, аль нам цугтадн арва болн хар гуйрин буудә тәрхән бийнь таслх зөвтә билә.

Цуг эн зәнъгсиг Семениг хот уудж суутлн экнь адгъм угагъар келдж өгв, ода гертәс гарч оркад, двор дотр зогсад, Семен цугтн хәләв.

Мөрнәс эклдж хәләх санатагъар мөрнә сарагъур орв. Минь одахн байна конюшнд шихтнүләд нчмә идж бәәсн, ода болхла угатә бомбардир-наводчик Котко Семенә сарад, манъгъдур ямаран кәдлмш кехән медл уга бәәх гүүг эрт хәләх дурнь күрв: эсклә Клембовскас авсн газр хагълдж арва тәрх, эс гидж тач авад, гол орад, хулснд одх—болдж Семен тоолв. Семен герин үмкрсн ораг үзн, шинәр бүркәд оркв чигн му болш угаг тоолв.

Шин гүн Семенд икәр таасгдв. Гүн Семенә санджаснас зөвәр сән бәәдж. Эн мөрнә джөблкн хамринь болн гесинь илдж оркад, батарейәс щотк болн сам би ягъдж эс авч гарсмб гидж санв.

Үкрнь ик сән биш бәәдж. Помещикин дала үкрмүдәс сәәнд чигн менъсдж болхмн бәәсмн, болв санснла харгъсн уга.

Хөбдин тускар келдмн болхла, хойрнь шинки хургълдж оркдж. Салом дее кевтсн отхта күнд ясн болсн турута, хату модн болсн хамрта хургъиг өргдж авад инәгъад, хамрарнь үләгъад эзн күүнәгъяр хәәкрв:

- Эй, ээдж, эн хөбдиг герт орулх кергтә, эс гидж хургъдн көрч одх.

V БӨЛГ

ӨӨРК—ШИДР УЛС

Семен куузницг таялв. Үүнд харнъгъу боли кийтн. Дөшиг бешин хоолар орсн цасн бүрkdж.

Зеврэд баясн көбргин ишас авад Семен дарв. Кирджинджджаагчкад, көбргин көшүн көг ки дотран авв. Ки гулмтар ула-гъад, умс өддән босхв. Кийтн төмрин боли чолун нүүрснә үнрәр куузн дүүрв. I енткн дотр бий эвго болад, му ухан орад одв. Семен машигъар кеджәх әдл түргәр кирсldж мөргн, үкс гарад ардан өргн шитм мет үүдиг хаав.

Үүнд үүднә өөр багъ цагас нааран меддг чолун кевтх зөвтә билә. Дигтә, чолун тер ормдан кевтдж. Тер ормаснь зуна цагт эн чолуг ногъанас өргдж авад, дорнь юн болджа-хинь халәдгән санв. Энүнә дор баг-баг гигъад дала оли днъг уга өтдүд, өндгд, хорхас боли нарни герл угагъар ургъсн ца-гъан ногъад өрвәлddж үзгддмн.

Ода хаврин түрүн болдг болв чигн чолун газрла таг бо-лад көрч одсн баядж. Бас дәкәд дотр бий му болсн болад одв.

Болв февраль сарин герлтә өдр күчр саяхн билә,—эн негл цевр мөсәр цутхкксн әдл, сүүдрт көкрнә, наридгилвкәд хаялдж урсна. Эн орчлнъ үзәд, Семен серглнъ командирин дүрсәр дво-ран эргүлдж халән, двор дотр кевтсн көрә үкрә хайг үзн, биил өвв. Иоста күмнд кергтә көдлмшиг мартад,—үнәрнъ авад келхд, езәд чигн күүнә газрар тован чирсн, мөрн деер зогсл уга йовад, линдажмуд малтад, газрла наалдад кевтдж оркад, бәрлдүлдж хәх цег хайгъад, дакад «гурвдгч гал»—гисн командар бучаснь татн, гал надрсн товас дәлтрдж хурдлдж гарад йовна гидг, күүнд зөвтә, олд олзта көдлмш бишл, тер учрар күмнд кергтә-тус-та көдлмш кесгәс нааран кедж үзәд уга Семен, дурлшнъгъар бииләр малин баасиг өргдж авад, саран ард гаргәдж хайна.

Зәрмдән эн зогсад, гариннь ханцар манънагъан арчдж оркад ухална:—халәгъит энүг, бийтн басл му биш эзн болдж чадхмдж, позид наволчик йовснд орхн дор бишл. Уга Эдү мет бийән эврән теджәддж чадх күүнд селон эркн сән күүк өгч болхмн—эн ухан зүркиг халәгъад, энүнә көдлмшиг гүдәв.

Күүкнә чи әдл гилгр хар нүдн, инәхләнъ хурнәслгдсн бичкн хамр, Семенә уханас эс хөбгв.

Асхн өөрдх дутман Семенә ухан улм батрад ирв. Дуран өгсн иньгин седкл үүнә ухаг авлв.

Эн заагур, улиц талас хотн хошаң улс Семен тал ирц-

хäv. Хуучна авъясар эдн бас эркн биш ирдж харгъцхах зöвтä билä, адгъм уга болсар, бөгдилдäд, күүкд улс мет сонъмсг, зу- занар хавсн көвнэгтä тоста бор пиджакта, савгър саксг махла- гъан күмсг деерән дарсн öвгд ард ардасн ирлэв. Барун гартан йовсн модан зүн гартан авлдад, шитмин нүкär харгъа болсн гармудан Семенд öглдäд, «Семен Федоровичд», эс гидж «танд кавалерт», эсклä «бурхн дөнънтхä»—гидж келлдцхәнä.

Семен гартасн билäйн хайл уга, шитмин öбр кевтсн газр самлдг самин зүн бийär ирдж гаран öгн сурврин хärү öгнä. Эн цагла хärүг чангъгур öгчäх зöвтä болджана, эс гидж үг хääгъäд хавтхан уудлсн күн, күүнäs дөнъ угагъар бийән те- джäдж чадш уга күн болдж тоолгддг йоста бääсмн.

— Григорий Ивановичд — гигъäд Семен öвгид хärү öгн махлагъан авч толгъагъан гекнä:—Бурхн маниг үзүлв, хärү танд чигн менд, Кузьма Васильевич.

Öвгд мет сонъмсг күүкд улс бас ирцхäv, эднä мендллгн — öвгдинлä äдл занъ — бääринäгъär болн зүркни седклтägъär биш билä, болв эн мендллгн күүкд улсин невчкн буршта бол- на. «Семен Федорович, мендвт? Таниг үзсндән икär байрлджа- навдн. Аш сүүлднй хärдж ирситн сән болвл. Бидн таниг немши- рин ардас көблддж одсн кевтән йовлда гидж санджалавдн. Зärm äмтн тедн тана ардас көблддж йовдгдж гинä. Бурхна ге- гән ääлдг». — «Менд ирвт. Фронтас мууха багъар крестмүд авч ирсмт.» — Кавалер, чини погонс ягъсмб?

— Төрүц уга — гидж Семен баавгъанрин öмнäs хärүцв.

— Эврәннъ гертән, беш деерäs—дотр хортнур—баавгъан- рур чикär төвлдж хах бääгъä бääдж, öнъгär шангъа сум немширт үрäх керг бäänү. Нанд позиц дакад нег модн кирс öглä, зуг би авсн угав. Погөгъан нег донта юмнд тәмкäs сольдж орклав.

Хуучн тәнлмүд—үүрмүд, ик зунъ эрт цергäs сулдад хärдж ирсн багъчуд ирдж шитмин цаагъас гатлсн темдгүдärн сääхрүлсн чееджән үзүлцхәнä. Походн картусан цохдсн, эс гидж фран- цузск болд каскта—эдн түрүн болдж кетчтä эс гидж қоробкта тәмкән цаастагъинь Семенд öглднä. Семенлä хамдан тәмк орадж авад, татдж оркад, нүлмчкäд, тегäд оч хамг сурврмудан эклц- хадмн. «Мендв, үр, ямаран бäänäч?—«Позицд юн сонън зәнгъ сонъсгдна?» Йосндан эвцджий, эс гидж халда бäänү? — «Чи альч частьд бääдж билäч, джирн дөрвдгч артиллерийск бригадт эс билч?» Би мел нääмдгч гаубичид билäv. Арвн зургъадгч джилин үвл бидн танла зерглäд Сморгонä öбр Вилейкд билä- вдн. Зуг тадн хаалгъин барун амнд билät, бидн хаалгъин зүн амнд Бялы гидг селон ард зогсджалавдн». «Ленинä көдлмш ямаран болдж йовхнъ медгднү?»—«Керенскиг одачн бärдж авад угаджй?»

— Менд,мана күн—гидж Семен хärү öгнä.—Мана керг, зуг гер бүкл болхла болснъ тер. Верховн Главн Командующий болгч үр пропрапоршик Крыленкин приказар эн февраль сарин

арви хойрас ави фронтд төрүүц а уга боли бүклднй дääнд йов-
си цергиг султхджана Джирн дөрвдгч бригадин негдгч батарей
арви зургъадгч үвл дигтā Сморогнā өөр хаалгын барун амнд
садин өөр зогсджала. Ленин хуучн ормдан бāāгъāдж, тер ке-
вāри кōдлмшāн кегъāдж, нам ташр сулдх сәнāн угāдж. Хорта
могъа Керенскиг тер кевтāн бāрдж авад угāдж, тер юнъгāд
гхлā, англичанр йосн биш литер бичдж өгч, тер литерār цуг
тōмр хаалгъар эсклā күүкд күүнā хувцта, эс гидж гимназист
ховц үмссн эргāд йовдгдж.

Бичкн кōвүд нег-негāн тўлкдāд, хашад шахлдад хāāкрлдж
бāāнā:

— Авгъ Семен, та большевик бишвт?

— Авгъ Семен, танд сумна хала угай, сумна цагъан хала
угай? Манд өгхити!

— Бāāнā, танд гигъāд улан мōнъгн прāшктā бус белдж
орклав,— гидж Семен бичкдүдт хāāкрв:— нā шитмāс ингāн гартн,
бичā альвлад бāйтн, эс гидж чикитн керчāд оркнав.

Кōвүд пиш-пиш гилдāд тавн үзгүр тардж гүүлднā, зуг гер-
мүдин булнъгас улан хамрмуд боли сонъмсг нүддүд үзгднā.

Аш сүүлднй асхн болв.

VI БӨЛГ

НĀР

Февраль сар чилĀд, үвл ънъград, хавр ъорддж йовла. Хаврин түрүн март сарас негл долан хонг үлдсн цаг билĀ.

Теегт кех хаврин күнд кѡдлмш санчкад, кѡвүд күүкд үкс гидж нĀярддж авхар тоолцхав. Асхн болгън гермүд дарад эдн нĀр кедг билĀ.

Эндр асхн Ременюк Любан герт нĀр кех даран. Арвн линейн шилтĀ шамд дүүргĀд тос кедж оркад, голинъ ясчкад, герин полиг цеврддж оркад, скамейкс тĀвĀд, гер дотр бĀясн үлү юм-сиг гаргĀд, герт үмсдг майг боли кофтан үмссн, Люба утц ээрдг машинĀ ард гарч суув.

Кѡлин дарлгъни күчĀр эргсн утц ээрдг машинĀ тѡгĀн хургъ-днь гилвклдв. ДасмгĀа гар утц чимкв. Гар дорас утцн ээргддж гүүв. Эн утцна үзүрт дугърг эрлĀд негт утдад гарт күрн алдад, дакад ахрдад ѡблĀн гарад бĀянĀ.

Дарунъ күүкд цуглрцхав. Эдн ордж ирĀд толгĀа деерк альчуран авч оркад, эрс дахдж тĀвгдсн скамейкс деер суулдад, нĀярт сун уйхар авч ирсн үүлĀн сүүгĀясн тач авцхана.

Йосни тѡлĀ нĀярт ирсн күүкд үүл бĀрдж суудг зѡвтĀ билĀ. Энүнд кѡвүдт күүкд эрдмĀн, нам кев-янзан цугтнь үзүлдж чадх зѡвтĀ юми билĀ. Сүл күүкн герт орм цацу газа гармулин дун джинънв. ТерзĀр аргъул цокв. Нег цѡѡкн кѡвүдин чирĀс терзин ца үзгдв. Болв, күүкд эдниг нам эс медсн, эс сонъссн бĀядлтĀгĀр сууцхав. Нүдднь уйджасн үүлдĀн шилтсн, манъ-нанъ хурнĀслдсн сууцхана, зуг дотран, үздж больш угагĀар инĀлдсн инĀлдлгън теднĀ урлмуд чичрүлнĀ.

Терзин ца гочкнлдад ѡмтн инĀлдихĀнĀ. Үүдн тĀялрв. Эн шууган дотрас тасрад эклĀд гармулин ут сур татсн ээм, дакад ик манъната ходжгър толгъан гиджгт тохгдсн матросск махла үзгдв. Матрос ордж ирн севгтĀ чирĀгĀарн, арат мет, энд-тендĀн хĀлĀв.

КѡдлмштĀн шунсн күүкд матросур нег чигн хĀлĀцхĀсн уга.

— Нам хĀлĀцхĀх биш, наншнъгднь дурго болдж эс бĀяиү— гидж келĀд синцĀс түлкджĀсн үүрмүдүрн чирмв.

Күүкд ѡмк кевтĀн эс медсн болад сууцхав. Матрос хойр гарарн махлагъан авад, голышг дуугĀар сурв:

— Тан тал ѡорддж болхий?

— КергтĀ болхла ѡордтн— гидж кинтрхсн дуугĀар герин эзн күүкн келн, матрос тал хĀлĀл уга ээмĀн хүмĀд, ээм деерĀсн

ундж йовсн альчуран чиклдж оркад:— Бидн орх күүнас гериннь
үүд хаадн угавдн.

Арагъан зуудж оркад, герин эзн күүкн көлән чанъгъур
дарад эргүләд орксн, утц ээрдг машинә төгә әвртә хурдар
эргв. Төгән хургъна сүүдр цагъан эрсд эрвлзв. — Йир сән, —
гидж матрос келв.

Көвүдтән матрос даки нег чирми, деегүр күүкдүр хорта
үгән цувруләд тавхәр ясв. Энүнд келх цол бгл уга, ардаснь
өвдгәри түлкүдәд бәәдж ядджасн көвүд герт ордж ирцхäv.

Семен дигтә нәәрин гүргүлә ирв. Унәртнә келхд гер дотрк
улс бийән икәр бәрдж бәәцхәнә, болв зәрм көвүднә эс медм-
джәр күүкдт өбрлдж суулдад, күүкдин көркхи чикиднә өргән
күргүдәд, сәәхн күүкдтән нуувчин үгән келдж сууцхана. Күүкд
өмнк уйджасн үүлдән өмнкләри әдл шилтнъгү биш, эн учрар
хаджгър хатхсн зүн эркән элкнлә харгъад, түүнас булгадж
гарсн цусн чиги үзгднә. Багъчуд шуугад ирцхäv. Көвүд залху
болсар экләд күүкдт үг келлцхäv, үгин утхин ик чириннь
медсн күүкдин тохны дурни заләр уалднә.

Нам бийән тактунар бәрджәси Ременюкова Любкин бийнә,
нег әмсхлин зуур хамг үүлән мартад, әмәри матросин өрчд
шахлдад бәәнә, әрә зааглсн урлмуд деернә инәдн тогтсар ца-
гъан чирәнә улм сәәхсн—чирсн гариннь хургъдар матросин
махлан георгиевск лентәр наач сууна.

Семен үүднә өбр зогсдж оркад, эс медсәр үзхәр ирсн күү-
гъән нүдәри хәäv. Болв түрүн болдж үүнд үзгдсн... Фроськ
болдж гарв. Ик өврджтә юмн болв, нам талдан күүгъяр Фро-
ськан кеджәвзгов—гидж Семен алмацв. Уга, мана Фроськлм.

Хойр цагъан галун цувлдад нәәхл-нәәхл гилдәд йовдж
йовна, әдниг нүчки көлән шарлджид хатхулсн, гартан ут мод
бәрсн күүкн туудж йовна. Тахта хамрта толгъа деернә зурмна
сүл мет нәрхи күкльн өрвәнә. Фроськин урдк минь ним бәәдл
Семенә уханд хадгългдла.

Гентки, мә чамд. Саак галуч Фроська ода гиджгтә күүкд
дотр нәәрт суунә, нам әвртә бәртә, нүдәри чиги чирмхш... Тү,
эрлг, әвртә болджл энти.

Фрося снитци кофтта, толгъадан ик самта, арви дөрвтә
күүкидән дегәд тогтун хәләцтә, хуучна гара ик зүүгъяр залу
күүнә киилг уйдж сууна.

Тернә чиги багъ. Уүнлә зергләд, ут гаран өвдг деерән эв
угагъяр тәвсн, арви нәәм күрсн дүнъгә, буурха хувцта көвүн
сууна. Бәәдлнә цергт насн күрл уга үлддж, эн энд-тендән
сормлздж хәләнә.

Әднә бәәдл үзәд Семенә инәдн күрв, көләри газр девсәд
<йир таниг> — гигъад Фроськин тускар давста үг келхәр седл-
гънләнә, үгнә хоолднә зәнъгдрв. Шоглхар седсн санан тарв.
Эн гентки Софьиғ үзв.

Күүкн чиги хар нүдәри күмсг дорагъур әтүдәр Семенүр
хәләв. Урлиннә нег захд тогтсн хотхр чичрв, әрә зааглсн

деед урлин дорас шин ургъси эрднишшинь шахлдси цевр шүүд цайлдв.

Дөрви джилин дууси минь иигдж харгъхнь гидж салдс ухалдж йовла, ода нам бийән ягъдж бәрхән меддж ядад, нег ормдан зогсад бәәнә.

Тер бәәдл медси көвүд, этүдәр хоолан яслдв. Күүкд бас колс-колс гилдәд нүднәнн булнъгар Софьюр хәләлднә. Фроськ бас ахурн өкәрлиг кевәр хәләгъәд, ичлгънднн орлицдж суув.

Софья саначрхдж оркад, уласи чирәгъән уйджасн ууларн өргдж халхлад, толгъаннн усән ясджах бәәдл гаргъв. Балгъс-нас авч ирсн, сәәхрүләд торгъар чимкәд уйджах альчурнн өвдг деерәснн шувтрад унв.

Семен дорк ормдан хуурхдан белн билә. Болв, минь эн цагла, ганцхн матросмудин биш, газр делкә деерк дуудиг цугтнн меддг матрос, гармулән делгәд, эн цагт зокаста артиллерийск ду эклв:

Артиллерист нан тал ирәд,
Амн үгәр иигдж күүндв:
Менд бәнч,
Мини энъкрм,
Удлго дән чилх
Уйгън чамдан пристрелк
Би үзүлхәр седләв.

Нәр цааранднн төрүц эн-тер угагъар кегдәд, ниргв.

Шам тал хәлән герин эзн эвшәв.

Күүкд уулан өвртән дүрдж авад нег негнәнн ардас гарлдцхав. Теднә ардас, залхугъар көлән татлдад, көвүд бас гарлдв. Эн цугтаннн кесгәс нааран күләгъә әмсхл. Йосна зөвәр чигн бийснн хошадлад үлдх цаг болвл.

Көвүн күүкн хойр харнъгъу сиинцд харгълдна. Эднә шимлдән гер дотр сонъсгдна. Нег әмсхл болад, өөрхн шахлдси хойр сүүдр улицәр эрвлзиә.

Аш-сүүлднн Софья бас суусн ормасн босв. Эн Семенә өбгүр ямана арси башмгарн өөрхн-өөрхн ишкәд баахн, сәәхн толгъагъән гүлдилгәд, гарч йовна. Семен Сонүр хәләв. Соня күмсгән буулгъв. Эвго болвзго гигъәд невчк сууджагъад, ардаснн адгъм угагъар Семен гарв. Соня күләгъәд сиинцд зогсдждадж.

Харнъгъуд эс үзгдси гармуд Семенә ээмиг атхв. Альчурта толгъа салдси өрд шахлдв.

— Ой, Семен,—гиси дун шимлдв;—ой, Семен, дурта иньгм минн, эрүл, әмд—менд!

Увлин герлтә сар сөбннн өрәл давад ирдж. Село унтдж кевтнә. Семен Софьиг гертнн күргдж йовна. Нег негнүрн шахлдцхасн, артиллерийск өрмг дор гар гарасн бәрлдси, шууган уга улицәр сохр мет йовдж йовцхана.

— Ой, гарчн йир халун, йир халун—гидж давтад күүкн Семенә гариг авад, эврәннн гарларн бәрдж, өрдән шахв.

Семен кингъян дотран авад, дурни галд авлгдсн бийнь болгъадж мѳсн деегур залв.

Болв Семен тѳвкнун биш билэ. Болго бээхй?—гисн ухан дүүвр байрин омгиг шантрулад баяна. Ткаченко нанд күүкэн дгхдэн зѳвшархй? Келсн үгэн идхй? Цуг эн учриг медхин тѳлэ Ткаченко кен гидг күүгъинь, ягъад Семен түүг иткл уга бээхиг меддж авх кергтэ.

VII БӨЛГ

БАЙН КҮҮКН

Ткаченко цегрт одад, цеггә джиргьлд шулун идждәд, терүнәс олз үзәд, гер талан адгьм угагьар, нам эврәнн сән дурарн болзгаси давулад тави, арви, эс гидж цуг арви тави джилдән цегрт үлдәд йовдг тиим крестьян улсин негнь билә. Багь цагтан Ткаченко артиллерийск цегрт мордла, цегрт бәәх сорган бомбардир нертә чиләв, багь фейерверкер нер зүүгьад, соргаси давугьар үлдлә. Орс—японск дәәнд орлдсидан Георгиевский крест, гурвдгч нашивк авла. Тер метәр, медмджән угагьар догши взводин толгьачин зергәс, офицерин барун гар батареицирин деер үүлн болдж миркив, нег үгәр келхд:—арси гидж күн болв.

Селод бәәси күүкн гергн хойртан золгьад, джилд хойр нег ирдмн. Эн батареид бәәгьад авси джалван цугтнь авч ирәд, элдү кевәр гертән шиньгәдмн. Ирх болгьндан 80-90 арслнь авч ирнә. Селән газрт тер ик мөнъгн билә. Энүнә гертнь урднь угатә күүкд күн билә. Ткаченко энүг өнчи бийинь авла. Түрүн соргаси даву цегрт Ткаченко үлдджәхд, эн гергид санань зовла. Гергн нам эврән бийән өврв. Гентки эн селодан уга байн болдж гарв. Ода цугьар эн гергид үлү үздәд, эн гергиг күндлдг болад ирцхәв. Болв, сургьуль уга болв чиги, цевр цагьан седклтә эн күүкд күн, эн шин бәәдләрн идждлдж ядад, нам юн болджахинь чиги сән медл уга бәәв.

Эн өмнк кевәри му хувцта, нургьан гоолл уга көдлмш кегьад бәәдг билә. Нам энүг эзи гихд орхнь яльч гиснь чик болхмн билә. Эн, залудан дурта болв чиги бийәси деер күн гигьад аадг билә. Залу бас бийән бәрәд гертән хадгьлад бәәв. Эднәд күүкн төрв. Залунь цеггәс бичси бичгтән, дивизин командирин гергнә София гидж нер күүкндән өгтхә гидж.

Күүкн экиннь гарт өсәд босад ирв. Күүкнд эцкнь бас ик деер гара әмти болдж медгддг билә. Дәәнә өмн күүкн әрә арви зургьа күрлә, хойр джилд Семенә келси күүкн болдж тоолгдәд, Сементә хоюри нәәрт орцхадг билә.

Көвүн угатә, күүкн байн болси бийнь эднә төр күцхд өмннь торвр уга болдж медгдджәлә. Софьин экнь көдлмшч күүнд күүкән өгхдән дурта билә.

Күүкнлә күүнддг оркад, түүнә экиннь уха меддж оркад, Семен зәнъг орулх болдж шиидв. Дигтә эн цагла фельдфебель нер зүүси Ткаченко хәрдж ирв. Зәнъг орулн гиджәх зәнъг соньсчкад эн тертәдж уурлв.

Ткаченкин ухань болхла, ганцхи күүкән угатā күүнд өгх санан уга билā. Эн байн, бийāси деер күүнлā худ болад, банкар дамджулад ик күүтр хулддж авад, аш-сүүлднй цергāс сул-дад, помещик эс болси бийнй, помещикин дүнйгā кун болх саната билā.

Геринм өөгүр ишкхлāчн кōл-гаричн хугълад оркхв — гидж Семенд келүлāд, гергāн му келāд, чашкарн күүкнāннй дал хоорндагъур татхар өргдж авчкад, күүкнā чочн-āси учрар бұлтāси хойр сāāхн тōргг нūd ўзāд, харм тусад, цокдган уурад, чирāнй чингддж уласн гā дуугъар «шивгчн» — гидж хāāкрв.

Өөрхид болси сāн өдрлā, кеегā хувцан ўмссн, чашг, крест, мидалъмуд хамган шавшулси фельдфебель бийнй күүкән базрт авч одв. Гүлдилгъсн күүкнā сāāхн толгъа деер йовси цагъан альчур деер, улан утцар то бичātā. Эн то, күүки кедү арслнй мōнйгнā ўнтāг ўзүлси то билā. Хуучна йосар ингдж кедг збвтā юмн билā, терүнāс Ткаченко ўлдш уга саната билā.

Базрин улсд ик өврмдж болв. Тер улсин күүкдин альчур деер 35, 50, мел ик гиснй 75—гисн то бичātā бāādг билā. 100—гисн то ик кундтāд бāадмн. 150-гисн то тал түүг соньмссн хамгнй цугтан хурцхадмн. Энүнā тускар дакад бўкл джилдāн кūr болдмн. Софьин альчур деер сургъульчин тодрха гарар 300 гисн то бичātā бāāнā.

Рессорта кōк тергнā өөр āмтн дарцлдв. Ичрин, өөгын бүүлāн хар нүлмси күүкнā кōвкхр халхар гооджв. Эцкнй батареинй өмн зоксджашнй тергнāннй өмн фельдфебельск кевār шпор-та госта кōлārн алцадж, гурвн хургъарн хар сахлан мошкдж зогсджана.

VIII БӨЛГ

САЛДСИН МУУЛЬ

Болв үнн сәәхи санан харгъсн уга. Амтиг цугтнь агсад дәәнд авв. Ткаченко эврәннь бәәсн цергтән одв. Дән эклв. Семен бас дәәнд мордв. Семениг гарад йовджахлань Софья ээм деернь киисдж кесгтән уульв. Гацата кевтә артиллерийск бригадин дивизиона, Ткаченкин фельдфебель болджасн батарейд Семен харгъдж ирдж цергль.

Уунд, дәәнә гүргүд, ташр эврәннь хортн болсн Ткаченкин гарт, Семен салдсин мууль эдлв.

Минь тер, Ткаченкин хойр гаран нургъндан үүрәд, батарейин өмнәгъүр гарч йовад, модн болад зогсджасн кононир Котког үзн чон хәләцәр хәлән инәмс гиснәс авн экләд арвн доладгч джил күртл фельдфебелин даджрмджас сул нег чигн час Котко үзсн уга.

Семениг Ткаченко кезәд чигн күнд көдлмшт—газр малтланданд, мод чавчлданд тәвдмн. Арвдж уга юмнь урштг Семен оньдинд шоодгдсн бәәдмн. Дару-дарунь Семен цуг зер-зевтәгъән, ташр сумкан үүрсн зогсджаснь үзгддмн. Дарань ирәд уга бәәтл Семениг хот кедг герт гаргъад, бодницг арчулдмн, бодницг арчлгън гиигн көдлмш болсн бийнь кү наадлсн көдлмш болдж тоолгдг билә.

Хүвнь болад Ткаченкин шоодлгънд авгддж ундж өгл уга, Семен бийән бәрәд бәәв. Эс гидж Семен үрх бәәсмн. Нам түүнә өмн ундж өгх биш, бийнь дүүвр тоолврта төләдән Семен көдлмшәв: сәәнәр кегъад, бийән бәрх болдж тоолв. Ик удан болл уга Ткаченкд дарлгъ өгл уга, Семен батарейин нег сән салдс болв.

Эн заагур Ткаченко улм өдлв. Восточн Пруссийд болсн дәәнд II-ч девснъгин Георгиевский крест авв. Августовск ө-шугъу модна төлә болсн дәәнд-негдгч девснъ авв.

Арвн тавдгч джилин чилгчд церг хәрү гарч йовсн цагла, Молодечкон өөр хан ирдж цергән хәләв. Батарейцирт шин өрмгүд өгв. Походт йовдг кевәр хуви-хунран үмссн, зер-зевән зүүсн, өрч деерән кирсмүдән цәәлгъсн, ут сахлта бичкн полковник өмнәгъүрн бүкл армейск корпус гаргъв. «Ура» — гидж хәәкрсн эврәннь дуугъан сонъсл уга йовсн Семен тер заагур мөрнә толгъа деегүр үзгдсн уутъхн нүдтә хаана шарлсн чирә үзв. Эн чирә таньдг чирә, минь эн чирә өрәл арслнъгъа цагъан таальвр деер зурата бәәнә.

Хялэврн дару ачлдан асхрв. Батарейд арви крест күртв. Бригадин командир салдсмудин өмнэгүүр хурдар йовдж йовад, Семенä өрчд крест хатхи бомбардирин ханцарнь цокн «äвртäч» — гидж кель. Семен ягъад ачлджахинь медр уга бääсн бийнь, өргән өбдән өргн «Тана деед зергäс, шунхдн байрлсв» — болв.

Тер өдр Ткаченко подпрапорщик нер өгв. Салдс чашкд офицерск тепляк зүүггäд, махладан офицерск кокард хадад, погон деерән өргн алтн басон хадв.

Түүнäs давугъар багъ ямта улс өбдлдж чадш уга билä. Тер кевärн фельдфебель Ткаченко, подпрапорщикин зерг болдж хуврв. Шин нерн энүг салдсмудас ик хол заагль, зүгär офицермүдт өөртхсн чигн уга. Ткаченко хала цокарта ганзар тэмк татдган уурад, үнтä папирос татдг болв. Хустган хаяд гал шилär тэмкдән гал орулдг болв. Нам бийдән зарц кедж хойрдгч разрядин обозас джолач авв.

Дән уттджала. Нег дäкдж арви зургъадгч джил, Сморгонä өөр Ткаченко батареий дотрагъур йовдж йовад, Семенн гүзв. Семен гал деер шрапнель сумна хала бärсн сууна. Тер хала дотр немш гарцта цагъан хала дистанционн трубкаст хäялджälä. Тер цагъан халагъас Семен ухрмуд цутхджала.

Ткаченко медмдж угагъар Семенä ард ирäd, бичкн төмр цутхлгъна заводинь, газрт кесн кевинь, цагъагъад элснд кöрд белн болсн ухрмудинь хäläдж зогсв. Төгäлнэгдән күн уга билä. Дäннä гүргү тогтсна хөбн, батареийцир тус-тусдан эврәнн кöдлмшән кеджäцхälä. Зäрмнь хувцан угъана, зäрмнь наад наадна, зäрмнь өлкар эргүлдж бүтэгдсн товин өөр булгдсн, гарарн кесн шатрин доск деер бичг бичдж бääцхәнä.

Оошг өнэгтä майск асхн зун наста бургъсн модна шинкн кöкрсн бучр заагур, кезәнä нег цагт Наполеона церг йовдж йовсн тууджлгдсн смоленск шоссе хаалгъ утдн герлткнä. Хая-хая чикн деегур зингäд хар хорхас нисäд гарад одна, түүнд хярү өгчäшнъ разведкт нисдж йовх немецк ярплана ä äрä сонъсгдна.

— Ухрмуд кеджәнч? — болдж Ткаченко сурв.

Семенä махмуд ирватрад одв, эн өсрдж босн подпрапорщикин өмн зогсад дердäv. Ткаченко нүдән дардж оркад, гурвн хургъарн сахлан мошкад, бүкл цергин өмнэгүүр йовджашнъ цааран-нааран йовднэв. Аш-сүүлдн Семенä өөр ирäd, кöлән алцадж зогсв.

— Нä Котко, ямаран бääнäч? — гидж келäд гариннь нургъарн картусиннь нур кöндäггäд, миркидж инämсглäд, кель: — саак ухагъан толгъагъасн хайдж орквч, аль одачн мартад гавч?

— Подпрапорщик, тана зергäс ю сурджахитн медджäхшив, гидж хярү өгäд, Семен доргшан хäläv.

Ткаченко ду гарсн уга. Түүнä кöк-ценъкр болсн чирä му уха тунгъав.

— Ягънач, эврән мед. Дурнчн. Зуг минн уха мед.

Ткаченко адгъм угагъар Семенă тов тал одад, чавгинь та-
тад дотркинь хăлăв.

— Тинм болхла йир сăн. Хăлăгъич, хойр хургън кир хур-
синь. Чирод угагъар дѳрви наряд авхмч.

— Подпрапорщик, тана зергăс, сонъсджанав—гигъăд час
ѳмнхнь лампин тосар тован цеврлдж арчсн Семен келв.

Удл уга салдсмуд сулдхвр авцхав. Багъ ямта улс хѳрн
неждăд хонга сулдхврар дарад-дарад хăрцхăв. Батарейд бăăсн
улс цугтан хăрăд ирцхăв, зуг ганцхи Семенд сулдхвр ѳгсн
уга.

Арви зургъадгч джилин зун чилв.

IX БӨЛГ

АРВН ДОЛАДГЧ ДЖИЛ

Диг гурвн джилин туршарт дән болджаснь эн. Бригадиг нег фронтас талин фронтур тавад баяв. Альд чигн даяна нирган болв. Вилейкин туршарт баясн сад унртя хорар арвн тавн дууна газрт хорлата баяла. Моддуд хагсу, намр болдж йовхшнь шардж.

Барановичин ардас эклэд, Двинскийяс давад, ташр цааранднь Ригд куряд, букл долан хонгин дуусн зогсл уга газр чирв. Сбоднь, хайдж орксн, огрджях тег деегур халдана галмуд падрлв.

Черновицсин цунцг улицяр даврдж йовх Брусилонин обоз зббгяд, грузовой машид гуулдв. Дорна—Ватра цаклгъни галар дурв.

Буковина садмуд дотр хар чингъин альмд минчилв.

Август сард Румыний бас даянд орлв. Орс корпус Дунайиг гатлад хурдар цуг Добруджу дотрагур ивтрв. Харулин пунктас артиллеристир эрднишин теегин болн бакцин ца баясн болгарск Базаржик гидг балгъс узцхав.

Зуг уунд збвар улута чидларн Макензен цокв. Цуг хутхлдв. Немш самолетмуд ил теegt йовсн цергт обрдж ирад пулеме. тар хагяд церв. Царт татсн хуучна румынск тов балькт чирлдж. Немшир эдниг хоосн гарарн авцхав. Эрдниш заагт кевтсн нуцки цогцмудиг энд-тенд тарсн салврха хувцтагъинь намрин сар герлткдж илткв.

Сагсг махлата, гарган тайг барсн хобчир хон дундан орсн, чолун шатта худгин обр киндрл уга зогслдв. Эди илгъас уга тисн баядлтгяр эк-зах угагяр эджго теегар нуудж йовсн церг халацхав.

Уйгън болсн нарн бук модна дора делггдсн шар хамтхасиг бутньугяр герлткв.

Дунай деер муухн намр болджала. Цагъан будн дотрас командар шуугсн Карпатин шудта шанас ара узгдхана. Даяна чилгч тбруц узгдхн. «Окопин зовльнгиг салдсмуд даахасн гарцхав» — гидж Семен увларнь село тал экдан бичла. Февралин чилгяр Петроградт кодлмичнр уумдж босцхадж. Хан ширагъясн буудж. Гооджсн голин усиг нарн герларн цайлгъв. Кок теньр полкин оркестрин трубаст тусад шар болдж узгдн.

Альдас ним оли улан торгън бантикс, улан эд авсн болхмб? Цаг зуурин правительствин комиссармуд сан драп учта,

хар хурсх махлата, өөрэн пиисрмүдэн дахулцхасн—таргын улс обозмудар эргэд хург кецхäv. Седклär өрггдсн салдсмуд сөбднй унтл уга блиндажмудар, газрин тускар, дән уга төвкүнä тускар күүндихәнä. Семен сулдхвр күләдж ядад, гемтä мет бääв. Цугтаднй дән чилдж одсн болдж медгджälä.

Эклäд Ткаченко алигтрси бääдлтä билä. Бийдән олзта болх, олз уга болхинь эн меддж ядджала. Удл уга олзта болхнй медгдв. Тохм—ясар илгърлддгиг революций уурулад, Ткаченкд офицер болдж чадх хаалгъ өгчälä.

Улан бантик өрчдән эн хадв. Энүг батарейин комитетд сунгъв.

Хавр муухнар чилв. Зун ирв. Зовсн салдсмуд өдр болгын эв болхиг күлäцхäv. Эвцлгъни ормд Керенский дääлдх йос гаргъв. Улан туган делсгсн ротмуд запасмуд фронтур ирдäд бääцхäv.

Цаг зуурин правительствин комиссармуд даки гарч ирцхäv. Ода эдн хамр деерән пенснэ суулгъсн, дурнав, полевой сумк хамган шавшулсн шишлнй хääкрäчнр билä. Эдниг батальонмудин ханци деерән күүнä хумха толгын зург хадсн вольноопределяющр дахулдж йовцхана.

Эдн окоп дотрагъур кун йовдг дотрин хаалгъар йовллад, альвн сумнд өкälдäд, ээмäрн окопин булнйгла шүрглäd дала шора бүргүлäd йовцхана.

Тер джилин зун батарей Румынд, Яссан ард, мингын негдгч өндр дор зогсджала. Одр сө уга уутъхн джим хаалгъар вагонеткс зер-зев, сум зөбгъад гүүлднä: Уулин девснйгд малтата бääсн пöбгр французск тротиловн гранатмудта болн шатагч бомбста яршгудар дүүрнй. Холд хадг Виқкерс гидг тов тävх площадк сапермүд бетогъар шатлцхав. Йовгын цергин окопсар минометмүд зуугъадар тävгдцхäv.

Халун нарни герл малтгдсн шавриг шатав.

Дивизд Керенский бийнй ирв. Утулнй чирä деернй суусн моголцг хамрта толгъаднй, буулгъчсн нүүртä английск цемги картус үмсгддж. Цагъан беелä зүүсн шархта гаран френчиннй дагъмд шахсн йовна. Главковерх соньмсгсн салдсмудар төгälгдсн штабин машин деер зогсджана. Эн хусата аман шууртл революцин болн свободин нерн деерäс салдсмудт: дävрлгъ кетн—гидж хääкрв.

Эн ядхдан өрäl часдан хääкрв. Салдсмуд дун угагъар соньсцхав. Зärmнй зогсн гидж муурад, газрт сууцхав.

Дун уга болдж одсн цагла, Керенскиг эрүл гарарн шөферин улан погонд түшäд, гражданин болн вождь күүнä хäläцär аргъул салдсмудур хälälгнлä, генткн невчк эмäсн болн ташр зөвär чангъгъ тульск келцтä дун гарв:

— Эвцлгын кезä болхб? Герүрн хәрх цаг болдж эс йовну? —гидж энд-тенд сурцхана.

Керенский үкс эргэд, толгъаднй икдсн французск шлем дорас äрä үзгдсн дотр газа уга румынск шорагъар киртсн бичкн

чиктә пехотинец кӯ ўзв. Салдс төр уга бәәдлтә шарлси өвсн деер зәмлсн сууна.

— Гуйр цокх цаг болдж йовна—болдж өөрк салдсдан эн келв. Хурсн улсин зәрмнь инәлдн, дарунь а тасрцхав.

— Инәлдх юмн угал ўндтн!—гидж бас негнь хамр доран келв. — Гуйр цокх цаг ирчкдж!

Пехотинец кӯн юмн эс болсншиъ суусн кевтән суугъад, ўнн седклин ўндсәр, хурнәслсн чирәгъәрни нар гердәд главково-верхӯр хәләв.

— Ёр салдсмуд — болдж гентки сергшинъ Керенский хәәкрв.

— Сулдсн гражданмуд. Ахир болн дӯуир. Революций танд дживр өглә, историй гартти джид бәрүллә. Тадн дилхти лавта. Болв тадн дунд предательмӯд бәәнә, тедн эврәннь амуль-джир-гълән, мухлагъас сурдхлгъни элдӯ идеалас ўнтәд санна—болдж главоверх эрӯл гарарн, начальникләри кӯр эклсндән эс байрлсн пехотинцӯр заав.

— Тер предательмӯдин негнь эн! Тадн нанд бийсти келдж өгтн, яяхмб эн кӯүг? Революционн заргъд өгхмб? Эс гидж орн-нугтан хулдсн кӯн гигъәд дорнь хадж алхмб?

Салдсмуд яяхан меддж ядәд, дун уга бәәцхәв.

Керенский эргн пехотинцӯр шилтдж хәләгъәд:

— Йовтн!—болдж гаран дайлдж хәәкрв.

— Мел болшго!—гидж кели, салдс ўкс босад дердәдж, дәәнәгъәр зогсв.

— Би танд революцин нерн деерәс закджанав: йовтн хәртн герӯрн. Алдр орс цергин салдс—гисн кӯндтә нер кодрхәс би таниг хагъцулдж бәәнәв. Та сулдвт.

Пехотинец кәлән соләд, ухань ордж гарад, энд-тендән хәләв. Главоверх даки хургин гражданск хәләцәр хәләв.

— Ёунд бас чигн әәмтхә улс бәәвзго. Тиимс бәәхлә тедн цугтан хәрцхәг. Тиим улс сул. Бидн тиим улсиг андлдж хәлә-нәвди. Революцд предательмӯд керг уга! Тиим улс йов-цхаг!

Минь ўнлә гентки нег өврмджтә йовдл гарв. Юн болджа-кинъ Семен кесгән медж эс чадв. Семенлә зергләд бас нег яатарейәс зөвәр медәтә, ююгъарн чигн эс гатлсн оли бӯлтә, жагъ сургъульта, дун уга каноир Виденко ездовой зогсдж бәәлә. Керенскин хургин туршарт ўунә чирә гемтә кӯүнә мет хурнаслата билә. Тер бийнь кесг дәкдж нег юм кехәр седә, амнась гарч өгл уга тарад бәәв. Керенскиг сӯл ўгән: «Революцд предательмӯд керг уга! йовцхати!» — гидж келәд, дӯнь-дӯлә боллгънла, Виденко кәләри газр девсн шӯдән хәврәд нольмчкад, зөвәр чанъгъур келв: „Тиим болхла, бийсь тер дәәтәгъән хамхрцхаг“. Тер кевтән товчнь тәәләтә телогрейктәгъән, гартан бәрджәси покттагъан, доран эргәд, киртә бор кәлстә нургъан әмтнӯр кегъәд, йовгъар позицәс гер талан, Херсонский губер-нӯр гарад йовв.

Х БӨЛГ

ДУРАРН ЙОВДГ САМСОНОВ

Июлин нääмн асхн артиллерийск белдлгын эклв. Зун үлү гингн болн күнд артиллерийск батареймүд зогсл уга гурвн өдр, гурвн сө нег дивизин баахн участокд көдлэд оркв. Салдсмуд дүлärцхäv. Гурвн өдр газрин көрсн мөнгн усн мет күнд, хорта утагъар бүркätä бääв. Гурвн сө цäклгын тенъгрäс эс хббгъв. Немширин сунъгъгар кесн хаша галвин галд урсв. Арвн негнä брүн генткн дүнъ-дүлä болв. Йовгын церг окопас гарв. Ä утагъар орс церг баварск окопсур орлдв. Хойрдгч линиг хөрн минутин дунд бас гартан авцхав. Немшир батарейсән хайн зулцхав. Сумар хагългдсн газр ик цогцста үксн баварцирар бүркгднä. Эдн оли зүсär кевтцхәнä, толгъагъарн шатсн самин үнртä газр хатхад тусцхадж. Бор чехолта каске, тесакмуд эндтенд кевтцхәнä. Орс церг гурвдгч линиг авн, газр малтдж батрцхав. Минь эн цагла барун захас генткн шрапнель сумн харгъв. Энүг күн күлädжäсн уга. Дакад нам кен-ян хаджахнъ медгддж бääхш. Эклäd цугтаднъ, батарейцирт өмärән көндрдг зав болл уга, эндүрäd эврäхсүрн хаджана гидж санцхав. Хагърсн сумна утан заагас хääкрлдän сонъсгдв. Темдг өгчäh ракетмүд деегшән нислдв. Халдан тасрл уга бääв. Минут давх болгын халдан улм догшдв. Ил газрт цев болдж кевтсн салдсмуд хутхлдад, баглрлдцхав. Сумн альдас прджähнъ медгдхш, зуг мергнär даралдад ирдж тусад бүкл взвод улсиг уга кегäd бääнä. Йовгын церг хärү гүүгяд резервлä хутхлдв. Теднлä позицән сольдж йовсн батареймүд бас негдцхäv. Айсдан хурсн улс, мөрд, сумта яршгуд, товс, санитарн арбас цуг хагърсн сумна хар утагъар бүркгдсн, äämштä гидг юмн болв. Күн төрүц юн болджахинъ медджähмн уга. Прапорщикүд гартк нагагъан өргсн салдсмуд дотран гүүлдцхäv. Салдсмудин санан-серлән геесиг кесгтән эс төвкнүлдж болв. Тер цаглань немшир резервән өөртхдж азад, контратак тävв. Тавн өдр, тавн сө зогсл уга дääлдв. Июлин арвн зургъанд, орсмуд болн немшир чидлнъ чилсн негнәннъ өмнäs эклсн позицдän зогсцхав.

Ики хбөннъ юн болснъ медгдв: орс йовгын церг дävрäd гурвн линиг немширäs булагъад авчксн цагла, зергддж бääсн румынск дивиз үлдäd, орсин барун халхиг хоострулдж.

Энүг олзлсн немшин артиллерий хävргäснъ, нам ард би-йäsнъ гишнъ орс цергиг хасмн бääдж. Ах командирмүд энүг төрт авл уга, ухагъан геегяд, ю чигн эс кедж. Тоолвр тату генералмудин уршгар сонъсгдад уга икär салдсмуд гарутв.

Дән эклснәс нааран Семенә бәәсн батарейд ним олн үксн, шатвсн улс үзгдәд уга билә. Хойр тов, сумна дөрвн яршг талхм болдж. Нәәмн батарейцир кәндрл уга—наадгъамет—хар шалвр-та, боокс гостагъан, халхарн румынск илцирнъ газрла наалдсн кевтнә. Боолгъата арвн хойр кӯ санитарн хозлг деер авч одв. Йовгн цергин тускар келәд үг уга. Йовгн цергин гарунь аәмшгтә ик билә. Зәрм батальонсар цөкн улс үлдихәдж.

Гаруг бүркх керг болв. Немр йир цән билә. Илгәсн рот-муд хаалгъасн оргъад хәрдж гүүлднә. Цергт хәләвр шүүвр угагъар—кениг болв чигн орулдж авдг болв. Немр болдж ирджәх улсин ик зунь шавнъ эдгәд госпиталәс ирдж йовх салдс-муд. Эс гидж сӯл мордлгнла харгъсн юм меддго цән багъчуд билә. Шин ирсн улс тыләс аәмшгтә гидг сурвр авч ирдми. Часть-мудар большевикӯд бас олдирав.

Батарейд кәдлдг салдсмуд цугтан гишнъ шин улс болч-хав. Сар өмн ним бәәдл уга билә. Офицермүдиг салдсмуд иткд-гән уурв. Офицермүдт болн нам цуг дә утгхар, седсн улст салдсмуд дурго болдг болв.

Генткн госпиталәс батарейӯр арвн зургъадгч джил шавтад, сулдад йовдж одсн студент, цуг салдсмудин энъкр иньг Сам-сонов ирв. Эн мах уга, толгъагъан ходжгърлдж хуссн, чидл-медрлнъ өддләд залушад бәәдж, зуг эн мод тӯшсн ирв. Энүнә багъ бийин көк нӯдн зөргтәгъәр инәмсгнә. Эн ик дала тооцл-дан угагъар фельдфебельӯр ирәд, тӯүнәсн өмннъ багъ феьер-верк йовсарн—телефонистрин палаткур одв.

Сөбнъ дуусн палаткд ик шам шатв, эн саак арвн тавдгч джилин чилгчәр хойрдгч гвардейский корпусин окопас седвәртә ахуч телефонистрин авсн шам. Палаткас инәлдлдән, кӯр, зәрм-дән домбрин айс чигн сонъсгдна. Цуг бригадт Самсоновла әдлд-дг домбрч кӯн уга билә. Сөбнъ дуусн гурв-дөрв дәкдж, бас Сморгона өбр болсн дәәллдәнд хойрдгч гвардейск окопас авсн бүкл суулгъ ордг чеенгт дүүргдж ус буслгъцхав. Цуг батарей-цир сөбнъ дуусн Самсоновур ирдж, шин соннзәнъг сонъсцхав. Сонъсдж болхми бәәдж, тер юнъгад гихлә, эн баахн цагин зуур Самсонов кесг газр төгәлдж: Москвад чигн, Петроградт чигн, Одессд чигн йовсн бәәдж.

Манъгълуртнъ батарейцир большевикӯд, Ленин гихәс нань үг кӯунддгән уурцхав. Сӯл үгәрн Керенскиг харадж зогсцхав. Кӯн болгъна гарт „Салдс“ гидг газет үзгддг болв.

Ткаченко Самсоновиг бийӯрн дуудулдж авад, гаран нургн-дан уӯрсн, көлән алцадг зогсад, ивтрхәгъәр энүнә сәәхн хар нӯдтә, багъ бийин чирагъӯр хәләдж зогсв. Генткн чисм улагъад, хәәкрв:

— Батарейд агитац цацад йовдг, та кен гидг кӯмбт?

— Та кен болхвт?

Ткаченко невчк уха тунъгъав.

— Батарейин комитетин ахлачв.

— Би таниг сунъгъсн уга биләв.

— Арвн тавн суткд...

— Намагий?

Самсонов арагъан зуудж оркад, цайгъад одв.

— Нанд армейский военный большевистск организацин мандат баян.

Гимнастеркин дагъмас дөрв нугълдж эвксн цаасиг авад, подпрапорщикд өгв.

— Сургъуль уга болхла, очкигъан зүүтн.

„Очки“ гисн үг болн студентин нүдни халац фельдфебелиг шуд галзурулв. Болв, эн бийн бард баяв.

— Мана батарейд ода деерн большевикүд командлад уга — гидж келад цуглрсн салдсмудт — иим залу үзцхалт — гидж х баядлтэгъяр чирмв. Болв күн нам инасн чиги уга.

Мангъдур батарейный комитетиг шинас сунгъгв. Ода комитетин ахлачнь Самсонов болв. Нургълдж цугъар зөв гисн шиндвртнь иигдж бичат:

„Бидн, сентябрин дөрвнд хурсн хойрдгч батарейн салдсмуд иим төрмүдин төлө ноолдхар баянвдн:

1. Түдл уга нуувчар кесн бооцагъан цайлгъдж өгчятх.

2. Түдл уга эвцлгъ кех күүндвр кетх.

3. Түдл уга цуг газриг крестьянсин комитетмүдт өгтх.

4. Цуг производствмүдт халавр тавхмн.

5. Түдл уга Советмүд хурахмн.

Бидн, артиллеристир, большевистск партыд эс орджасн болв чигн, түүнэ лозунгсн төлө, теднэ кергин төлө, теднэ, хамдан үкнвдн“.

Унарнь келхд үкх биш, үкс гидж эрт хярдж джиргъяр седжасн Семенэ бийнь, нарнд өгрэд, тамкин онгъ гарч шатсн гаран өгрэд, удан барв.

Ткаченко Семенүр дурго халацяр халав. Бригадин командир худлар гемтад рапорт өгэд, фронтас сулдад хярдж одв. Туунэ ардас кесг офицермүд бас хярцхав.

XI БӨЛГ

ФЕЛЬДФЕБЕЛЬ

Дан эклснэ хөбнк дөрвдгч намрнэ эн. Сад дотр шарлсн хамтхасд нислдв. Догшн салыкта, киитн хурар дүүрсн харнэгъу сө фронт деер өнэгэв. Цергэс оргъдж йовх улс, дже гидж норсн, цуглань шавшлдсн, хаалгъар цувлдв. Нэахлсн баг шагшг модд ташрлдж салдсмуд ирэд, офицермүд бэйсн землянкин терз тус цервдж зогсад чиньнцхэв.

Хая-хаяд товин сумна хагърлт соньсгдна.

Нег сө дивизин нег полк босв. Салдсмуд резервэс окопур одш угагъар седцхэдж. Корпусин командир, эдннг төгэлдж авад пулеметэр хадж алтн гидж приказ өгч. Пулеметн команд түүнэгъэр болдж хасмн уга.

Сө, гурвн часла плащ үмссн батарейин командир—капитан ирв. Түүнэ ард ах офицер—поручик дахдж.

Электрическ фонарь шатагъад, фельдфебель эднэ хаалгъ герлткв.

— Батарей, дээнүр!—гидж ах офицер комаидлв.

Салдсмуд землянкэс гарлдад, хур дотр хавджнндж чичрлдэд товсурн гүүлдцхэв. Целлоулойдний рамкта картиг капитан нүдндэн өбрдхв. Фельдфебель фонаран герлткв. Капитан компсан хэлэдж оркад, ухалдж бэйгэад, хойрдгч взводин хойр то-виг блиндажас гаргэдж хэрү хэлэлгэти гих приказ өгв. Нүдэрн панарам тал киисэд, бийнэ төвлх темдг олад тунүгэрн булнэ бүрдэв.

— Шрапнелэр — гидж төвкнүнэр капитан келв, хооран цухрдж оркад даки карт талан хэлэдж оркад:—төвнэ дали тавн, грубк дали. Гурвдгч болн дөрвдгч, хати.

Юн болдж йовхинэ сэн медл уга Семен дассн гарарн төвлдж оркад, чавгинэ дарчкад чавгас унджджасн бучэс татхар белн болдж одхланэ, генткн ардаснэ хээкрсн дун соньсгдв:

— Зогс! Бичэ ха.

Семен бучиг чанэгъур атхдж оркад, менрдж зогсв.

Фонаран толгъа деерэн хүрүлсн, өрмгэн көдрсн Самсонов телефонистирин окопас гүүгэад ирдж йовснэ үзгдв. Альдас ним чидл орсмб, эн товин өөр бэйсн салдсмудиг ардж оркад, командирүр шахлдж оркад, бахлуринь авв.

— Нөкд салдсмудтан кениг хаджахан тади келлт? Келлт?

Тер цагланэ Ткаченко бэйсн чидлэрн Самсоновиг цохдад авв. Самсонов киисэд одв.

— Хати!—гидж капитан хээкрв.

Төвләчир аргъулдцхав. Тиикләнь капитан Семен тал ўкс ирдә, Семенә хатурси гараснь бучинь авв.

— Поручик, буйн болтха дөрвдгч товд наводчик болит. Хатн—гидж хәәкрн капитан толгъадан сум авад, доран киисв. Хойрдгч сумн поручикиг унгъав. Кен хаджахнь медгдсн уга. Модид ишлсн улан туган делсксн, буугъан ѓмнән бәрсн боссн полкас депутатир батареяур ирдж йовна.

Телефонистир Ткаченкиг гараснь бәрцхәв. Зәрмнь Ткаченкин пистул боли чашкинъ таслдж авцхав. Ткаченкиг шуд туув. Самсонов босад, дәәвлн, цусар нельмдж оркад, фельдфебелиг бичә тәвти—гидж приказ ѓв. Фельдфебелиг хоосн блиндажур авч одад, маньгъдур боссн цергин штабур йовулхар шиндәд, хәләвр тәвв. Тер цагт салдсмуд ик далагъар наадад бәәх дурта болдго билә.

Орүн ѓмнхи Семен харулч болдж зогсв. Чашкан герәснь гаргъад, ээм деерән бәрси, Семен блиндаж дотрагъур ѓмәрән хооран йовднънв.

Бички терзәр газр дорас гарч йовх мет чөлән ўзгдв. Семен ѓкәгъад түүнур хәләв. Унунд джиргълиннь сұл часмудт Ткаченко ю кеджәхинъ медх ухан бас орв.

Софьин эцк бус уга, нар деер газрт шаагъад орулдж орксн бички харгъа стол деер гармудан боли толгъагъан тәвсн сууна. Офицерск какордта картуснь ѓөрнь кевтиә. Бахнд ѓлгәтә утагъан туусн шам буурл толгъагъинь боли минчисн улан чикинь герлткв. Чирәнъ ўзгддж бәәсн уга, зуг буурлтсн сахлиннь ўзурнь ўзгдв.

Семен толгъагъарн зәәлдж оркад, дәкн йовднънв. Орәл час болад даки эн блиндажур хәләв. Ткаченко бас тер кевтән сууна. Семенд подпоручик уульджах болдж медгдв. Семен харм тѳрв. Семен терзәс ингән гарн бәрәтә күүнур орад, тәмк ѓгхлә ягъдмб гих ухата йовднънв.

Ор цәәгъад ирв, хар тенъгрт уста болсн уули аргъул нүүв.

Гентки блиндажас терз цокв. Хоолнь сѳѳлдсн дуугъарн фельдфебель гарч ирхәр сурв. Семен нег бички зуур ухалдж оркад, газр кердгсәр буугъад, ууд тәәлчкәд: «зуг буру уха бичә ухалти»—гигъад фельдфебельд арднь гарв.

Хар-дүнъгин гегәнд фельдфебель Семениг танъв. Дун угагъар нег цѳн ишкм йовдж оркад, кустин ца гарв.

— Не ўкс ги—болдж Семен келв.

Фельдфебель толгъагъан ѓкәлгъад зогсад бәәнә. Семен энунә чирә ўзв. Эн минь ода уульсн медәтә күүнә чирә билә. Нүлмснь ода чиги бавгър сахл деернь гооджа билә.

— Семен, сонъслч—гидж Ткаченко әрә келв,—би чамаг меднәв, чи намаг бас таньнач. Би чамд болв чиги, эн улст болв чиги ик гемтә болдж медгддж бәәнәв, болв тер мини бийини гем бишлм, тер мана цергә джиргълин гем. Чамаг экиннь кѳк кѳкджәх цагла, би учебный командд бәәсн биший. Намаг батареяс тәвчкич. Чамд тӯрүгәр тѳрүц юмн болх уга, нанд болхла...

—кинь давхив.—Юн болв чигн нег селогъаслм бидн. Негдврър тер. Хойрдврар бурхна ъмн иигдж андгъарлджанав; Бүрн-бүтн хърдж ирхлă, худнран илгă.

Махлагъан эн авчкад, ѳрмгиннь ханцар мѳндр хар нүлмсн гоодждж йовсн нүдăн арчв.

Семенă дотр бийнь хутхлв. Эн энд-тендăн хăлăв. Батарей унтдж кевтлă.

— Сонъсджанч... гидж аргъул шимлддж келăд, чанъгъур гарарн дайлв;—гү, би чамаг ўзсн угав.

Ткаченко аргъул куст орад, тер дарунь нүднă харанас геедрв.

Љрүнднь Ткаченкиг авхар полкин штабас ирцхăв. Семен теднд келв.

— Сальк дахад гарч одла, ода күртл ирхш.

— Йовг, ээджиннь ардас одг — болдж кѳлиннь орац деер бăйсн шавр ўмгджăсн полкин комитетин депутат келв.—

— Тинм арсудт гар бузрдад керг уга. Батарейцир—нѳкд-түд кенд тăмк бăйнă?

Семен шалвриннь хавтхас шар коробкта тăмк гаргъдж авв, болв полкин депутатд цугтнь ѳгсн уга, тер юнъгад гихлă эн пехотинцирин авъяс меднă. Бийнь боодгъагъинь тăăлăд, депутатин альхн деер нег бичкн тăмк тăвв.

— Ягъв чигн нег селонлм. Цаас эврăн олдж авцхатн.

ХИ БӨЛГ ДЭЭНЭ ЧИЛГЧНЬ

Октябрин 25 салдс окопин муульта даджрмджас сулдв. Цуг йосн Советмүдин гарт орв.

«Ноябрин 6-7, октябрин 24-25 көдлмшчирин, салдсмудин болн крестьянсин депутатирас тогтсн көдлмшчирин болн крестьянсин правительств, цуг дээлдджэх улст болн теднэ правительствд түдл уга демократическ эвцлгъ кетн гидж заждажана».

Советмүдин Цуг российск II съезд деер келсн Ленинэ эн үгмүд фронтар тарв.

Ода эвцлгын болхн уга гидж күн төрүц санджасн уга. Тийм болх гидж Семен чигн санджала.

Болв эвцлгынэ тускар немширлэ күүндэ йовтл бүкл гурвн сар бнъгрв. Кесг оли салдсмуд, сулдхлгынэ приказ күлэл уга зер-зевән үүрдсн хәрэд гарцхав. Эдниг зогсанав гидж йир сандж болш уга билэ, эдн помещикүдин газр буладж авхар хәрдж йовцхана.

Церг цөбрэд ирв. Болв фронт торлца бээггэ билэ. Семен энъкр зер-зевән эзн угагъар хайдж гарч ядад бээв. Батарейин командирин гарта шанггэа тиизтэ цаасн угагъар хәрнэ гидг георгиевск кавалер болн көкшн салдс бомбардир—навэдчик күүнд төрүн сән биш.

Аш-сүүлднө, февралин арвн хойрт главкомандующий прапорщик Крыленко сулдхврн приказ бичв.

Эн цагла бригад ик гүн резервд Каменец-Подольскин өмн билэ. Батарейин штаб помещикин шатсн усадьбин, хоосн конюшнд бээрлдж. Конюшнэ үүднө тээлэтэ бэәнэ. Адрута болсн харгэа яршгар кесн столин ард, офицерск йовдлин авдр деер, сахлан цеврлдж хуссн, минь ода салдсмуд батарейин командир кедж сунггэсн Самсонов сууна.

Батарейин пииср өбрнэ зогссн, өвдг деерән бәрсн папкдан цаас хээв. Столин ормд стол болджасн яршг деер список, белн удостоверенс, тииз, татата төмр авдрт керенск мөнгн пачкарн кевтнэ.

Самсонов кокард уга махлата, шведск ахрхн кожанкта, погон уга, болв бүтн зер-зевтэ, ярвгта көлән джиисн сууна. Салькн хагсу цасиг загаггэас орулдж нискнэ. Цасн хээлэл уга харнэггү сара дотр ниснэ.

Батарейнр ард-ардасн ордж ирдэд бээцхэв. Эдн походт йовдж йовх метэр ховцан үмссн, өлг-эдиннө мишгән нургъндан үүрсн, эвго болсар яршгин өөр ирдж зогсад, султхврн цаас болн мөнг авна.

— Не Котко, яях болдж ухалвч?—гидж Семениг ирдж зо-
гслгънлань Самсонов сурв.

Семен менрсн онъгтă зогсв.

— Нă, джиргъл иктăгъяр.

— Нокд батареин командир, ўлдх уханас тѳрўн юмн бол-
джахш—гидж саналдн Семен келв.—Хърх кергтă, тăрăгъан
тăрх.

— Тиим. Ода яяхв. Сăн наводчик билăч, харм! Дăкăд чигн
невчх ухалх болвзгоч. Хăлă: Ковалев ўлдджăнă, Попниенко ўлд-
джăнă, бѳкл хѳр гар кўн ўлдджăнă. Джалвнь сарин тăвн арслнь
болхмн, ягъв чигн кѳдлмшч-крестьяна улан церглм.

— Бас дăаллдхмб?

— Дăаллдăд чигн бăăх.

— Эньгдăн эвцлгън болдж одсн хѳѳн, кенлăрн дăаллдхмб?

— Эх, ўр мини—гидж саналдн шанагъан тўшдж суусн Сам-
сонов келв.—Нă тиим чигн болтха, сулд, ўўнд гаран тăв, хърнь
тăрăгъан сăйнър тăr.

Семен султхврн цаасан авад, сулдхврн авсн, Георгиевск
крестан авсн, хотин болн сўл джалвдан авсн мѳнъдиг цугтнь
авад ирхлă, дѳч гар арслнь мѳнъгн болдж тусв.—Хойр шар ке-
ренск, дăкăд тасрхан ормд тер цагт гўўдж йовсн почтин цѳн
маркс авв. Мѳнъгън шишлнь кесн шалвриннь дотр хавтхд дўрдж
оркад, бийан татад, дăанăгъяр гаран махладан кўргдж бăрăд,
зўн ээмăрн эргн сарагъас гарад одв.

Газа зургъан тов зогсджана. Эднă ѳѳгўр чашкан ил
бийинь ээм дееран ўўрсн, махладан кѳндлнь улан кенчр хадсн,
таньгдг уга харулч йовднънв. Семен эдн заагт эврăннь тован
таньв. Эврăннь тован Семен минъгън заагт таньх билă. Экнь
энькр ўрианнь махмудт бăясн тѳѳн—севг ягъдж меддг болна,
тер мет Семен эврăннь товин цуг имсinv, холтрсинь зўслдг
билă. Семенă зўркнь шарклад одв.—Сăн тов билăл, цуг бийнь
гурвхки минъгън нăамн зун хѳрхки йисхк хасн юмн—гидж Се-
мен таньдго кўўнд келв.

Хърўгъинь сонъсл уга, сумкан нургън дееран хайдж оркад,
чанъгъур ишкăд дворас гарв.

Эн йова йовдж оли меддг фронтин ду дуулв:

Августовск сад шатдж дуулв:

Тер февраль сар билă

Восточн—Прусăс бидн йовдж йовлавди,

Немшир мана ардас бас дахлдла.

ХШ БӨЛГ
ГҮРМР ШИТМИН ӨӨР

Нохас хуцдган уурч одсн цаг билә.

Түрүн такан дун доньгъдв.

Семен Софья хойр салдж гарч ядад бәәцхәв.

Сул үмслгән гигъад үмслдснә хөөн бүкл хойр час давв.

Софья хашагъурн орн, ардан үүдән хан хашала наалдсн мет доран зогсад бәäv.—Эцкчн ю келнә?—болад зогсл уга аргъул шимлддж сурн, Семен хаша деегүр күүкиг күзүлдәд, ээминь өрмгинь хормагъар хучна.

— Аав фронтас октябрин дундагъур ирлә—болад күүкн бас кесг дәкдж шимлдв.

— Ууртай?

— Нохад орхнь дор.

— Мини тускар үг келхший?

— Уга.

— Санлч, келсинь чи мартад орксн болвзгоч?

— Тенъгр цокг, юм келсн уга. Нә дарук харгъц күртл.

Хәрнәв, нам көлм көрч одв.

— Зогсджалч. Намаг үүнд бәәхиг көкшә меднү?

— Көкшә гертән уга. Оцкдүр Балт орад базрт одла. Нә хәрслөв. Хәлә, әмтнә өркәс утан гарчана.

— Зогсджалчн йир, дулалдх цаг ирх.

Позиц эцкнь ягъсиг цугтнь келдж өгх ик санан Семенд билә. Болв келәд керг угагъинь эн медв. Нег батарейд хамдан йовсн хойр күүнлә юн эс болдв. Нам юн болснь кенд кергтәв. Тиигсн бийнә Ткаченко ямаран ухата бәәхинь Семен медхәр седв. Андгъарлсн салдснн үгән идх угагъинь бас медхәр седв. Тиим чиигтә арсн күүнәс ю болв чигн күләдж болхмн билә.

Генткн Софья Семенә гаринь авад чанъгъур атхв. Юмб, зүркн мини?—гидж дурни заләр, нүднүрнь аргъул хәлән Семен сурв.

— Шш...—әрә сонъгсхад шимлддж келәд, чинънджәгъад—Шш... чамд төрүц сонъсгдхшй?

Семен бас чинънв. Өрүн өмнин тагчкиг тергнә ә эвдв. Эн ики саахнас нааран сонъсгдә, зуг экләд әрә нег айсар теегин хату хаалгъар торджнънсн тергнә ә сонъсгдлә, дакад эн дун ик өбрхнд болдж сонъсгдв. Мөрнә туруна ә, дандраглсн тергнә ә болн тунүг дахдж джинънсн суулгъин ә лавтагъар чикнд сонъсгдв.

Тергн улицәр гер тал өбрдәд аашна.

— Тенъгр цокг, аав базрас ирдж йовна—гидж Софья келв.

—Няэрлнэ гидг эн! Я гя болич цааран, шулугъар хяр—гидж кели дэки нег Семениг күзүддж үмси, гер талаи гарв.

Семен нег цөн ишкм хашагъас ниглэн гарч оркад, хашала наалдад чинънв. Терги зогсв. Таньдг дун инәмсглси боли йосрхгар:

— Эй, манакс! Герги, герт баях улс: хашан ам татти!

Офицерск бор хурсх махлата, тулуп деер өрмг үмси, эн кевэри дегэд өргн болдж медгдси Ткаченко гартан шилвр бэрс терги деер сууна. Үүнлэ зерглэд мишгүд деер буурха кожаник үмси Семенд эс таньддг, баядлн кесгас нааран толгъагъан киргъүлэд уга ут-үстэ, баахи крестьянин бөгдидж сууна.

— Күрч ирвдн—гидж келэд, Ткаченко нөкдэн ээмэсн татв.

— Би серүн баянэв—болдж цаадкнй көндрл уга хяру өгв. Нёөрмү гергнэ таялси үүдэр терги ордж ирв.

— Кен болхмб тер?—гих ухата Семен хярдж йовна.

Гериннэ өөр ирдж йовад хойр күүнэ бара үзв: негни басиң ца, наадкнй басиң на зогсджана.

— Нэ дарук харгългнй күртл—гидж адгъдж келси Фроськин керсү үг Семен сонъсв.—Көлм дже гигъэд көрч одв. Гал тұлх цаг болдж йовна.

— Не аргълдич, дэкад нег минутд.

— Нег минутин зуур Аниотиг чөткр хулхалдж гидг; Төвкүн саяхн зүүд баярдж хонтн—Фроськ.

— Ягълав, Фросичк.

— Зярмднй Фросичк, зярмднй Ефросия Федоровна. Дэки дарук харгълц күртл. Эс гидж мана Семен үзхлэри көл-гаричн хугълдж оркх.

— Кенэ?

— Чини.

— Минигий? Ге! Тинм күн газр деер одачн төрэд уга юмн.

— Бярдж авад, батарейск улан мөнъгн пирашктэ бүсар татад авхла, тегэд чи медхч.

— Юн салдсарн намаг аялгъхяр седнэч. Би эврэн цергт морддж чадх билэв, зуг насм одачн тусад уга.

— Альков одак салдсас аядго күн нанд үзгдлч — гидж елэд, Семен үзгдэд гарад ирв.

Санср угагъар зогсджасн баран, шөвгяр ардасн хатхсн мет чочн, хашагъас хооран цухри, толгъагъан өкэлгъдж авад ут гарарн дайлад улицэр гарч гүүв.

Семен дорк ормдан газр девсв. Фроська толгъагъан хаша деер кецэлгъдж оркад, гочхидж инэв.

— Кемб тер?—болдж Семен сурв.

— Ивасенкинхнэ Никола.

— Саак Клембовскин үкр хярүлдгий?

— Э.

— Тү, тиикд бичкихин көвүн билүс. Ода ююгъан келхв:

маниг тенд дөрвн джилдән бұшкүр татлда йовтл, бичкн кōвүд күргд болдж одцхадж.

Фроськ, кезәгъяс нааран үүнлә сән бәәнәч?

— Эндр негдгч асхн—гидж ичдж күүкн келв.—Дәкәд хойр гурвн джил сән бәәджәгъяд меднәв, сән болад бәәхләнь мордад чигн одхв,—гидж ухалдж келв.

— Кенд үгән өгчәснчн энв, шар үст?

— Би шар бишв.

— Тегәд ямарамч?

— Бараврв.

— Чамаг! Тиим оln. баравр үзлч?

— Ұзләв, Одесса балгъснас нег матрос Ременюковинхн тал ирлә—тер ода бийнь Ременюкова Любкин өөр эрглә. — „Алмаз“ гидг пароходас ирдж, тер күүкдт бұкл күс-дундур пуд баравр—кашта авч ирлә.

Семен хашан кердг деер суугъад, папирос орав.

— Фроськ, нааран сулчн, невчкн зуур күүндий. Минь ода Балтас Ткаченко ирв, түүнлә хамдан бас нег күн тергн деернь ирв. Терүг кен гидг күүгъинь чн медхшийч?

— Шуурха кожанктай?

— Э.

— Манахна биш кевтәй?

— Уга. Түнүгич Ткаченко фронтас хәрдж йовад авч ирсн билә. Эс гидж Польшас ирдж, эс гидж беженц кевтә. Бас салдс. Терүнә губерниг немшир булагъад авч оркдж, тегәд хәрдг газр уга болад нааран ирдж.

— Эн дән йир ю эс кев,—болдж Семен саналдв.

Ах дү күүкн хойр невчк сууджагъад, эвиәлдәд герт ордж ирцхәв. Ор йосндан цәәдж одв. Тер кевтән эдн унтсн уга.

Манънагъан хурнәслүлдж оркад, шанагъарн наадад Семен келв: Би Ткаченко тал худир йовулх санатав. Эәдж, тана селвг ямаран болх?

Экнь адгъм угагъар цагъан хала ухриг өдмгәр арчв,—Се-мениг ирснәс нааран цагъан хала ухрмудар хот ууцхадг болц-хала,—адгъм угагъар, уттсн, мах уга чирагъарн кōвүн талан хәләгъәд келв:

— Бурхн хәәрлтхә гихәс нань юм келш угав—болдж кир-слн эәдж келв.—Ткаченко мана илгәсн улсиг гертән орулхй?

— Түнүгинь хәләхгов—гидж күмсгән өбдән кен Семен келв,—орулад чигн бәәх.

Коткон герт шууган эклв.

XIV БӨЛГ ХУДНР

Котког эрүл менд ирсинь сонъгссн Ткаченко эс медсн болад бääр. Зуг үнүнä махта чирәннь сутцднь чингддж илгърв.

Шидрä Ткаченко ду гардган уурв. Öдрин дуусн гер дотрин кöдлмш кенä: бийнь пöөгр орад гарна, фельдфебелинär алцадж зогсад, яльч мör ягъдж арчджахиг болн услджахиг хälänä; дакад артиллерийск нормар мörндän ичмä асхдж öггä; шин сара бärх мод арчмина,—нег үгär келхд, гүдждрäd, цегрт йовад алдрсиг күцдж авхар, двор дотран гүдждрдж кöдлнä. Эн хамг цуг дун угагър, аргүл соргасн давад үлдсн салдс мет чикär кегднä.

Зуг асхн гергнь варениктä мисг, крушкт кесн шикртä öрм, аагъ-сав (Ткаченко гер дотркан офицерск бääдлтäгър кев) öмннь тäвдж оркад, эврйн кезәнчк кевтän бешин öөр оч суулгънлань Ткаченко бийән эс бärдж чадв.

— Нам юн болджахнь нанд медгдхш,—гидж ээмән холькад келв.—Зärm улсиг түрүн öдрнь позицд толгъагъинь таслад оркна, зärmднь цуг дääнь туршарт батареит суусн бийстнь төрүн юмн болхш. Нам тивм улс сумар наад бääрäd инälдäд йовцхана. Эргүл йовлд. Гергнүрн мирхидж хäläгъäд: — цаадкчн ямаран бääнä: Соня мартдж оркв, аль одачн ухалай?

Гергнь нүдän альчурарн арчв.

— Тедниг ода кен меднä, Никонор Васильевич. Цаг тиимлм, күүкд бийснь медцхәнä.

— Шивгчн!—гидж бääсн чидлän гаргъдж хääкрд, стол чичлгънлән, Ткаченкин гарла харгъад öрм асхрв.

Гер цаглань Семен хүрмд одх „ахлачр“ хääдж йовсмн. Ик амр төр биш билä. Эн кергт эвтä болн ухата күн кертä. Унärнь келхд: кемрджән эс болх „ахлач“ илгäхлä, бийрхг лодпоручик түүг гертän орулл уга, үг күүндл уга бääхм чигн болджана. Ткаченко күндлх дүнъгä кү илгäх кергтä болв.

„Ахлач“ күн күргилä элгн-садн эсклä инъг-амрг болх зöвтä. Болв эдн цугтан äмд-менд фронтас хäрдж ирсн салдсмуд, эдн иим керг күцäдж чадш уга улс билä: дääнд салдс болдж одад, салдс кевтän ирсн улс; нам адг ятхдан негнь ефрейторск нертä ирсн болв чигн му биш билä.

Семенд эн цагтнь хärү келдж чадш уга дүнъгä „ахлач“ кергтä болв.

Семен кенär ахлач кехән олдж ядад, бүкл хойр долан хонгтан ухалв. Аш-сүүлднь саак нääрт таньлддг, нам түүнä хöбн му бишär таньлдсн Царев матросиг болн сельсоветин ахлач

большевик—Трофим Иванович Ременюкиг сурх болдж шиидв. Эн бакцнь Ивасенкин бакцин өөр бääсн Ременюк биш, пеходт йовад хойр көвүнъ үксн Ременюк чигн биш (нам селон өрällнь Ременюкихи билä) тер үрэдник алад болзг угагъар каторгт одад, арви доладгч джил хäрдж ирсн Ременюк.

Эн цагла Царев бийнь худ бärлдхär, гемтälä äдл йовсн бийнь, үүрән дөнънх санагъар, дакад нам хүрмд нääрдлж авхар шулугъар зөвән өгв.

Семен фронтд йовад Ткаченклä юн болсиг цугтнь үүнд нääлгьдж өгв.

— Йоста арси. Ода ю келиäch тиим арснд,—гидж матрос байрта хääкрв.—Мана Хар тенъгсä флотд бас тиим арсдуд харгьлдв. Би бас негинь буугъин хундгар тенъгсин гүүнд тавлäv. Келдг үг уга. Нä дү, учр уга, керг күцх.

Барун гартнь хойр хургънь уга, күмсгнь буугдсн ик шархин ормта, тер төлädән сүркä болсн чирätä, сохр бääдлтä болсн Трофим Иванович Ременюк, эклäд Семен нам ю келджähинь медж эс чадв.

Пол деер хуучн йосна үүлмүд нииллдсн, центральн радин шатсн папксар дүүрсн хуучн сельский рада бääсн бичкн герт өрмгтä, девлтä улс заагас, махоркин утан дотрас бичкн стол деегүр Трофим Иванович дондана. Уүнд хаджгър угагъар, Украинä революционн Советск Республикин нерн деерäs олтнä седвär хүврджälä.

Сельсоветин көөггär будсн тизиг бичätä киизнь лист цаасн деер дарад, минь нидн джил бääсн даджрмджин йосиг буурулад, шин йос батлв.

Трофим Ременюк цагъан нүдärн Семенүр хäläv. Бөдүн хурнäsн шархин ормта чирä деегүрнь гүүггäд толгъаннь арснд оч чилв.

Семен дäkн нег сурв. Ременюк ухалдж бääггäд, зөвән өгв, болв нигдж келв:

— Хälägъит энүг. Кенär хадмуд хääлгъххән салдс меднä. Гäргтä-гäргтä гинä, болв ик керсү.

XV БӨЛГ САН САНАГЪАРН ИРСН ГИИЧНР

Нег цöбк хонад воскресень öдр ахлач болн матрос Коткон гертас гарад селон захд бääсн Ткаченкинур йовдж йовцхана.

Ткаченко эдниг ик холас таньв. Худир аашхиг эн медв, тер юнъгад гихлā: эдн гартан күргнā öгсн—гиичин темдг—цагъан модар зорад кеси тайг бärцхāдж. Дакад матросин сү дорас эрднишин голар бöглсн шилтā арк үзгднā, ахлач чиндгън цагъан гуйрар болгъсн öдмг гартан бärдж.

Ткаченкиг серл автл, гиичнр ирдж, тайгарн үүд цокв,—матрос козырек уга махлагъан гиджг деерән үмсдж, ахлач у болн ут брезентовый пальтотагъан.

— Никонор Васильевич, бидн тана тал ирдж йовнавдн—болдж фельдфебелд хаша деегур хургън уга гаран öгн ахлач кель.

— Тана тал, мел ганцхн тана тал, төрүн нань күүнāгүр биш—болдж хатхдж келсн матрос, ахлачин хālāц үзād тогтнв.

Нам йирдән келх кергтā. Ременюк ик сāнāр хуучна занъ-бāär меддг сандж. Гиичин ахлач болснас авн Ременюк эврāннъ кергән эндл уга, нег чигн хуучна занъ авъяс дутал уга, цугтагъинь йосар кев. Күргн эврāннъ гарарн кегъād гиичин улсд тайг бärүлхиг, Коткон эк öдмг болгъхиг, матрост шилтā сән цагър öгч тāvхиг—цугтнв дара-даранднв хуучна авъясар күргнā игн чинр унъгъал уга, күүкнā чигн газр күндлād кев.

Хаалгъдан гарч йовхасн урд дольги матросиг ягъдж күүндхин, ягъдж бийән бärхин тускар Ременюк сургъв.

Коткон эк вим медрлтā ахлач олдж авсидан байрлдж ханв. Наадна юмний: бүкл арвн хойр джилдән āāmшгтā каторгд йовад, крестьянск бāādлән мартад ирсн күн, тер бийнв хуучн авъясин занъ-бāärиг мартл уга йовна гилг? Кöбркд бас кесг дāкдж тайгад, Сиврин öндр одна дора төрски селонь, крестьянск джиргълнв нöбортнв орсн бāādлтā.

— Орхитн сурджанав—гидж, ухалджагъад, гиичнрлārн бичк идждлād, Ткаченко кель.

Эн үгән келн Ткаченко эврāннъ гарарн хашаннв ам татв. Ахлач матрос хойр сулар бички үүдār ордж чадх бāāsн бийснв, хуучна занъ-бāär күндлād, хашан амар ордж ирцхāv.

— Хорад орцхатн.

Ткаченко «герт» ортн—гидж келсн уга. Эн үгārн сән санагъарн ирдж йовх гиичнрт, эс болх күүнā герт биш, бāāхтā күүнā герт ирсинв медүлхār седв.

Тинк учрта. Ткаченкин гериг мел йосн село газрин гер гидж келдж болш уга билә. Талин гермүдлә әдл шавр шал-дарт, терзнь көк ширәр будата болсн бийнь, орань хулсн би-шәрн болн мөрнә тах, нань чигн төмрмүдин тасрха эс өлгәтә бәәсәрн илгәрджәлә.

Ткаченкин гер ценъкьр хала деевртә билә, шавр кердгин ормд ут скамейк тәвгдсн бәәнә: үүдн деернь боолстин поштин контор мет бахнсар тулгдсн сег билә.

Цуг эн бәәдл Ткаченкин гериг бәәхтә күүнә герин биш, шаньгъа герин бәәдл гаргъв.

Гинчир нег-негән хәләлдв. Тохагъарн нег негән тўлкддж оркад, герин эзиг дахад орцхав.

Гер дотркнь бас талин улсинлә әдл биш билә. Делгәтә бәәсн йовдлин орн деер артиллерийск ут өрмг болн кокардин ормд кенчр шидәтә офицерск картус өлгәтә бәәнә. Канцелярск стол бас бәәнә. Энүг төгәләд эв угагъар кесн ут нургъта гурвн стул бас бәәнә. Хуц дүрдг шкаф деер шаврар кесн сав бәәнә. Эн сав дотрас цагъан өвснә хойр бұчр шавшна: негнь хорта оошг өнөгтә, наадкнь көк зүстә. Эрсд рамкта шил дор гилв-кесн зургт учебный команд бәәнә, шилтәд хәләсн күүнд Ткачен-кин бийнь эдн дотр үзгднә. Эн, шин госан гилвкүлсн газрт зәм лдж сууна.

Терзнь цагъан хаагъулта билә, тер хаагъул деер нег чигн цеңгә уга.

— Бичә зогстн,—гидж Ткаченко келв,—стул деер сууцхати.

Эн болн гинчир сууцхав.

Гер дотрактн мел балгъснагъардж—болдж дорагъур Ре-менюкур хәлән матрос келв.

Болв матросин келсид политическ эклц чик гисн бәәд ахлач гаргъв. Бас хуучна авъясар болхла эврәннь кергәс ур талдан ю бисн тускар күүндг зөвтә билә.

— Та, Никонор Васильевич, мел сельсоветүр юнъгад эс ирнәт?—гидж келн Ременюк өдмгән хойр хургън уга гарарн бичкн стол деер тәвв.

— Тер ягъад, оч болх—гидж кели Ткаченко гурвн хургъарн сахлан илв—нам нанд медгдхш, тер сельсоветүр одад чигн би ю кехв. Күүнә мөрн керго, бурхна гегән әәлдтхә, эврәнн болх. Тер мет күүнә газр чигн керго, эврәнн бәәнә.

— Эдн правый социал-революционермүдин аграрн плат-форм деер бәәцхәнә, эсклә нам йоста кадетмүдин деер—гидж ээмән холькн, ахлач тал хәлән матрос келв.—Эдн мана: манас буладж авцхасинь цугтнь хәрү авхмн гисн лозунгла зөвтә биш. Нөкд Ременюк, та юн гидж саннат?

— Мана дора газрин крестьян улс заагт медрл тату улс бәәнә гидж келхәс нань юм келш угав.

Эднд дурго болсн учрар Ткаченкин нүднь көкрәд одв. Чирәнн махнь ярзадж йилгәрцхәв. Болснь тер. Нань ямаран чигн бәәдләр фельдфебель бийән медүлсн уга.

— Би невчк талдан хэлэцтэв, минигъяр болхла амтн дегэд ухата болдж оч,—гидж Ткаченко келв. Күр энүн деерэн төгсв. Эзн болн гиичир кесгтэн дун угагъяр суулдад оркцхав. Аш-сүүлднй нигэд суудж больш уга болад, Ткаченко эврәннй бэрхяр седджэсн шин сараннй тускар эклв.

Тииглгынлән ахлач матрос хойр бийән бәрдж ядад, тайгарн аргьул газр тонькшлдв. Эн цагас Ткаченко икәр ааджälä.

— Танд баахн нойн мөргджәнä—болдж ахлач эклв.

— Тана таньдг үр Семен Федорович Котко—гидж матрос күүцäв.

— Көвүнä бийнй ухата, эрүл-дорул, гер уга, зөвтä күн, харгъхла минь ода бийнй эрглäd одх күн.

— Чи,—гидж Ременюк матросур уурлсар хäläv. — буйн болтха дуугъан айдич. Эцкәсн бичä давхар седäd бääгъич.— Ткаченко тал джөбләр уттхв:—Баахн нойн танд мөргн, танас, Никонор Васильевич, нигдж сурджана: эврәннй Софья Никонорвна гидг күүкән түүнд өгхмт, угавт.

— Нä терлм, би тегäd ю келджәнäг?—гидж матрос хамр доран келв.

— Эврәннй домбран боочкич... Бидн түүнä илгәсн худнр бас танд мөргджәнävдн, ташр таниг күндлхиг эрджәнävдн, амтнд наадн болад, зөвән авл уга село дотрагъяур йовулш угагъяр кехиг сурджанавдн.

Ременюк ик төвәр цокв. Иим худнрт келдг мекч Ткачкин чидләс эс ирв. Түнүгән Ткаченко бийнй бас сән меддж бääнä. Тер бийнй нудрмарн өргән түшдж оркад, удадв.

— Тадн юн болджахинй медджäнт: тадн туулин тääллгъ келдж өгтн, болв иим төр би күлädжәсн уга билäv — болдж күдән джирмälгъв.

Софин наснй багъ болсн болхнй түнүгяр шалтг бәрх билä, болв күүкн арви йис күрч йовна. Дора газрин күүкдин дигтä морддг цаг. Нам көкшн күүкн гихмн.

— Ухалх цаг өгтн.

— Ююгъинй ухалхв—гидж авъяс-зань гидгүдт чөткрт орхнй дурго матрос келв,—үнәрнй авад келий. Күүкн зөвтäй? зөвтä. Семен зөвтäй? зөвтä. Эцкин тускар келхмн биш, эцк бас зөвтä. Эцк цуцрш уга үгән румынск фронтд йовад өгсми. Тиикд эдн хоорнд нег күр болсн юмн. Ююгъинй дун уга суунат эцк? Болсн юмиг болсн кевтнй, зөвтä гитн, эс гидж шалд гөрдтн.

— Би үгән идш угав. Күүкн юн гинä—түүнägъяр болхугов. Күүкн бийнй бийән меддг болв—гидж газр хälägъäd Ткаченко келв.

Эн үгән келн гарч одв.

XVI БӨЛГ ЗӨВАН АВЛГЪН

Софья эврәннь хөвән күлэгъяд, герин наадк өрәднй суула.

Шин маазлсн шавр полта, цагъалгъад цердлсн бештә, күн бәадго, олт зүсн цецкәс ургъсн, шовуд зурата цевр бичкн өрә билә. Муухн гидгәр зурсн бурхиг төгәләд, герин эрсд хадаснд олт зүсн боодгъата юмс бәәнә. Унрән агъарт тархасн буурлдас, булгън махлас бас гериг сәәхрүлдж. Беш деер нидн джиләк макнн толгъас овалгъата бәәнә. Бас беш деер сәәхрүлдж ширдсн хойр миск зогсджана: негиднй ценькр мак дүүрнъ, наалкнй амцагъан бал келгъатә, түүнә дотрнй зөөгин дживрмүд көвлднә.

Эн өрә эзнә бәәсн өрән бәәдл төрүц уга. У, энъкгър дүртә болн серүкн Украинә унрәр канъкнна, нам эн хойр өрә зергләд нег деевртә бәәнә гидж күн келдж болш уга билә.

Софья хойр чикнй сөрсәсн ямана арсн башмг деерән „хаалгъч“ гидг галош үмсн, экнй көл нүцкн шавр пол деер күүкнә өлг-эдтә авдр сексн сууцхана, (гинчир орву угай гисн цагла күүкд улс кеерлдәд, толгъаннй үсн деер йовсн шпильксән унъгъалдад гүүлддж нааран орцхала).

Софья шин башмган, галошан болн килнъкр кофтан үкс үмсв; экднй ю чигн үмсх цол болсн уга.

Ткаченко ордж ирн, ардан үүдән хаав.

—Нә,—гидж эн эклв.

—Хармнич эврәннь күүкән, Никонор Васильевич.

—Чамла күн ду гарчахшл—гидж аргъул, наадк өрәд бәәсн улс сонъсш угагъар эмгиг девсдж оркад—чамас би сурджанав, Соньк. Нә келич ода.

Софья үкс босн, беш түшддж зогсад, улан төбнтә цагъан чирәгъарн деегшән хәләв. Уүнә хаксу, шуурад бәәсн урлнй чичрв. —Би зөвтәв,-гидж сөблнкә дуугъарн хәәкрн, цоклгънас халхлджашнъ гарарн чирәгъән бүркв.

—Айд—болдж эцк ишкрв,—гаран авв. Бичә чирм. Айд... чамар зөвтәгъичн сонъсв. Ююнд зөвән өгчәхән чи ухалвч? Кен гидг күүнд одхар бәәснчн энв? Кен гидг күрг нанд заяджаснчн энв? Нам эн үүмән арвн джилдән ингәд Арәсәд бәәгъад бәәх болгъ-джавзач? Тииклә би чамд келдјәнәв,—бичкә тингддж ухал, эднчн Клембовскин газриг хувадж авад Клембовскин малиг тарачлдж оркад, ирмј деер бәәсн Клембовскин герин терзиг хаадж хайх дутман байрлсн, дуута —

наадта йовцхана. Ганцхи каторгд йовси улстагъан, эси угагъар эди джиргъхър седджәнә. Тиигдж болну—угай? Удл уга, сар чиги болл уга цугтан хәрү тохрх, тер цагт Клембовскас хулхалдж авси үкртә, Клембовскас буладж авси газрта Сементәгъан аль орнач? Түүтәгъан хамдан заргъд тусхар бәнч? Каторгин кәдлмшт эс гидж хагддж үкх дуринч күрчәнү? Түүгәр мини джиргъл кәдхәр седджәнч?

Софья эчкиниь өмн кәндрл уга зогсад, бұлтри гиси нүдәри хәләв.

Ткаченко күүкнә ду эс гарсиг зөвтәд тоолад, бичк джәблрәд келв:

—Соньсджанч? түүнәннь келсиг бичә итк. Юн болджахинь би түүндчнь орхнь сәәнәр меднәв. Бурхни евәләр болад, удл уга манур немшир ордж ирхлә, государь император бас удан күләлгъхки уга. Балтас меддг улс келв.—Улм аргъул,—бурхи өгхлә тер цагт сән зөвтә күргн олдх.

Күүкнә нүдәр чочси бәәдл гүүв.

—Наид тана талдан күн тәруц керг уга—гидж гентки Софья хәәкрв: Буйн болтха, бийәсм ингән гарит, аав, ягъдг болв чиги Семенәс талдан күүнд одш угав.

Ткаченко күүкнд өбрәд одв. Күүкн хойр гариннь альхар өрчдн тулдж оркад, бәәси чидлән гаргъад бийәси заагддж тұлкв.

—Адта болвзач?

—Та эврән адрджанат. Амндән күрсн күн әәхмб? Бийим бичә кәндәгъит, йовит, таниг гиичир күләджәнә.

Ткаченко күүкнә цуси гартлнь зууси урлта цагъан чирә өврдж хәләв. Болв Софья нам юн болджахинь чиги меджәхш. сегән угагъар эн эврәннь хүвин тәлә ноолдджана, Ткаченко күүкиг иим гидж йир тоолджаси уга билә. Эн нам күүкнә бәәдләс әәчкв.

—Тиш, нам әрлич эн бәәдлтәгъән. Гертм шууга бичә татад бәәгъич. Чирәгъән угъадж авад ман тал күрәд ир.

Эн гиичир тал ирв, дала юмн эс болси бәәдлтәгъәр эн бийән бәрв.

—Күүкд улсин нүлмси—гидж келәд, наад бәрсәр үүдн тал Ткаченко заав.

—Заяни тиим юмн,—болдж матрос дәнънв.—Цуг гашун нулмси, мана Хар тенъгсин усн мет юмн, түүнәс даву юмн уга.

Софья эктәгъән ордж ирв. Эмгнә чикнд мәнъгн сиик мелтхлзв. Кәдннь шин улан гәси миихлзв. Софьин чирә дүд цагъан.

Күүкд улс ордж ири гиичирт толгъагъан гекихәв.

—Оли тана таньдг баахи нойн Семен Котко танд мөргджәнә. Тана хәрүти ямаран болх,—гидж кели матрос Ременюк тал хәлән келв: тиимй?

—Тиим чиги болтха.

Ткаченко шатси нүдәри күүкнүри хәләв. Эн ода бийнь менъсвртә билә. Күүкнигддж дуулси болхнь болад бәәх бәәсмн:

Нанур бичкă ирти,
Намаг бичкă хаксати,
Хаймнь чамд эс дурлхла,
Холагъур нанас йовцхати.

Болш уга гисн дун эн билă.

Софья доран эрги, кофтагъан чиклдж оркад, эк эцк хой-
риннь ѓмн ѓвдглдж киисв:

—Семенд одх зѓв ѓгит?—гив кўўкн.

—Сеанс тѓгсв—гидж матрос кели, сўўгъасн гаргъад шилтă
арк стол дер тăвв.

XVII БӨЛГ

КҮРГН

Гиичир Семениг эврәннь хўвинь күлэггяд гертнь үлдэлггяд Ткаченкинур гарснас ави, Фроськ альхан ташн тоглад одв. Фроськд кех керг дала олдв.

Түрүн нег керг, Ткаченкин терзәр халлаггяд, керг яггдж йовхинь шинджлх. Хойрдвар болхла цуг зангьсиг тер цаглань селоггар тархах. Аш-сүүлднь гинч ирсн күүкнә үр күүкдиг цуглуудж авад, кергтә цагла Ткаченкин герин өөр хурх төр.

Фрося цуг селоггар адта юмн мет ик госан чирәд гүүнә. Толггяднь йовсн альчурнь ээм деернь ундж, ут хар күүкльн далинь цокдж саглрна. Яман нүднь улан кирпичәр зүлгсн мет уласн чирә деернь бүлтхлзнә. Хавргәас халәсн күн әрк ирсн. күүкнь эндж гих дүнбәггяр эн йовна.

—Гей, Фроськ, нә цаачн юн болджана? Зөвән өгчәнү?— болдж хаша гатцас соньмсг күүкд улс сурцхана.

—Одачн уга. Ода бийнь күүндә бәәцхәнә—гидж саналддж келәд, адггяд хәрү Ткаченкин герүр гүүнә.

Минут күүц болл уга, ут гарарн дайлсн хәрү гүүггяд аашна.

—Зөвшәрджәнә! Зөвән өгчәнә!

Софьиг улан хатхмрта рушнг гиичирин гарт боолгнла, экиг еменюкин гарас чичрсн гарарн өдмг авлгнла—башмгудан шухтнулсн иньгүд герт ордж ирәд, Софьиг төгәлв.

Стол деер туггьлин шиирәр кесн холодец, исцн көк б урш болн дөрви талта чаркс гарч ирв.

Матрос босад, келсн күүкн Люба бәәсн күүкдүр чирмдж оркад, неджәд кев.

—Нә, үр переплетчикүд.

Болв ахлач нүдәрн матрост уурлв.

—Дакн хөрн тавн малә—болдж матрос хамр доран келв.

Ахлач гурви хурггарн чаркиг авад, ухалджггяд келв:

—Амрч—джирггх болтха. Хойр дурта зүрк харггьдулсна учрар хәрү бичә келцхәтн.

Эн арггул эврәннь чаркан наадксинлә харггьлулад, уудж оркад, бурш авв. Түүнә дарунь матрос донггьдулдж оркад, эврәннь чинрәс дорд санад бурш авсн уга. Ткаченко әмти тал халәл уга уув. Экнь урлан чаркин амид күргн, дасад уга юмн болад, хәнән, доргшан халәдж оркад, байрта нүлмсән асхрулв.

Матрос үкс шилүр зуурв.

—Ай аргүлдич, буйн болтха—Хар тенъгсин флотас ирсн кўнлмч, ода бийч юм юнъгәд эс меднәч, мел негл күүкд, ормднъ орк тер чагъран—болдж ахлач келв.

Үўнлә харгүлдулад күүкд дуулдв:

Хўрмин гиичир юнъгәд сууцханат,

Харәд юнъгәд эс йовцханат,

Бооца кесн бийнь, мордад угалм.

Болси бийнь одачн маналм.

—Ода кедж чадджанач, медвч?—болдж ахлач келв.

—Юнъгәд эс медх билә, медв—болад матрос чагъриг кев.

Цугтан хошад ууцхав.

Экнъ өдмгин ормд гиичирт талдан өдмг зоолгъв. Дарунь гиичин улс толгъагъан геклди гарад, зөвән авси зәнъгиг кўргнд кўргхәр адгъцхав.

Семен эктәгъән хоюрн гертән күләгъәд суулдв. Зәрмдән газаран гарч, гиичин улс аашвзго-гидж Семен хәләнә.

Ода цуг село зөвән гиичир авси зәнъгиг сонъсцхав, зуг Семенд эн зәнъг ода чиги кўрәд уга. Хуучна занъ авъясар болхла гертәс гарч күүнәс сурдг йосн Семенд уга билә.

Аш-сүүлднъ гиичин улсин харань үзгдв. Орәл дууна газрас Семен ахлач матрос хойрин гарт йовси алычурмуд үзв. Семенә наводчикин нүднъ бас үнд керглгдв.

—Байрлдж чадджанач. Зөвән аввдн. Көкши чөткр мошкрдж, мошкрдж, аргъ уга, зөвән өгв,—гидж ордж ири Семенд Ткачени эмгнә зоолгъси өдмг өгн Ременюк келв.

—Чи нанд ханх зөвтәч, би тер чиигтә арснд медүләд, тиигәд келәд орксн, тер дорк суусн ормдан шатад бәәв,—гидж матрос маасхлзв.

Семен эк хойр гиичд одси улст ханлт өргдж толгъагъан өкәлгъв.

—Эн тана кергин төлә бүкл өдр урәвв. Сельсоветд кех керг зогсджана. Клембовскин сельхозмашидт список кех кергтә. Эс гидж әмтн тәрәгъән цаглари тәрдж чадш уга. Хәрнъ эн кергән эрт кўцәгъит. Зөвән авв, эн кевәрнъ юм ишклгъинь кехмн. Цаарандкинъ эврән медцхәтн, буйн болтха бийим чонджур бичә чирцхәгъит, илгъәс уга одш угав.

XVIII БӨЛГ ЮМ ИШКЛГЪН

Походт йовдг хувцан үмсэн, георгиевск крестән өрчдән хадси, чашкан белкүснән шавшулси, зуг погон уга Семен ахлачтагъан, экән, Фроськиг боли нань чиги өөрин улс дахулси тер асхан Ткаченкинүр ирв.

—Нә юмб, Котко?—болдж фельдфебель келв.

—Танд бас менд дурджанав, Никонор Васильевич.

—Болв даки нег үзлцв билтәл биди?

—Мел тиим.

—Батарейәс ирәд удан болджанч?

—Өмн сарин арви тавид сулдлав.

—Йир сән. Мөрдән тергтәгъинь, товтагъинь, обозтагъинь немширт үлдәчкәд ирситн энв?

—Мөрд боли товс тер ормдан үлдцхәвл, зуг ода теди Көдлмшч-Крестьянск Улан Цергә гидж келгднә.

—Хәләгъит, ямаран юми болджахинь. Тиикхлә батарей бүрн-бүти кевтәмб? Командирнь кемб?

—Командирнь мана вольноопределяющий Самсонов.

Ткаченко күмсгән ик өдән өргдж оркад, күүкд мет инәмсгләд, гиичир тал эргв.

—Тадн йир санитар-болдж нәрхи дуугъар эклв. Таанрин зергәс тиим биш, мартад бәәнәлв, нөкдмүд йир ухалит ямаран аальта юми болджахинь. Олн танла әдл вольноопределяющий бүкл батарей толгъалад йовна гидг. Нә йир ноолдад ююнд күрсм бидн энв? Тииклә Котко чи сулдан багъ гикдән артиллерийский бригад толгъалдж чадх биләч. Күндтә гиичир юнъгад зогсад бәәцхәнәт, стул авад сууцхатн.

—Тана өдмг—давси, мана әрк чагър—гидж келәд өврәси шил-тә әрк гаргъдж авад—цуг бийнь неги дер неги—хойр. Амрси болад матрос суув.

Минь ода оч күргн күүки хойрин хәәси негдснь медгдв. Нәр эклв.

Хүрмин ахлач, Ткаченко хойр төвшүнәр күүкнә үвиң тускаф күүндә суутл, матрос йосиднъ татл уга зуг бери деегүр цагъан хургъан гүүлгә бәәтл, ташр үнүг Любкүр дурта хәләцәр хәләгъә бәәтл, хойр эк деегүрнъ нүлмси асхрси хамрмудан шин альчурари арчлдси, шугъуд кезәнък-язанкан күүндлдәд, энъкр үгән келлдәд, элги болдж бәәтл, күүкд ду эклхдән эмәлдәд инәлдә

суутл, Семен булнэд бääсн столин өөр Софыйур халэдж ядад суув.

Хуучна бәрцәр үүднә өөр зогсджасн Софыйн наадлсн сурмсгт нульмсн мелтхлзв.

Тиигджагъад кофтиннь хорма өргдж оркад, күргнә өмн ирдж зогсад, толгъагъан өмннь өкәлгън, дун угагъар тарелк деер бääсн альчуриг авч күргид өгв.

—Чик—гидж хурмин ахлач темдгльв.

Семен босн Софийд бас толгъагъан гекв. Эн альчуриг авад чашкиннь өөр белкүсидән хавчулв.

Нег бички зуур күүкн күргн хойр киигъән авл уга зогслдв. Аш-сүүлднй күүкн күргән күзүдәд, модн болсн салдсн халхла шалз мет наалдв. Семен күүкнә гашун нүлмстә нүднәснй үмсв. Дакад хоюрн теврлдж оркад, кесг дәкдж нег негнәннй гар үмслдв.

Тер цаглань күүкд джиннүләд дуулцхав:

Орүн манъгъар дотрас

Өндр гер дүнъгәнә,

Ке сәәхн герт

Көвүн үгән авчана.

Үгән авн бәәдж

Энъкр иньг сурна:

Цугтагъаснй хәәмнй эки

Чи кенд дуртавч?

—Аавдан, хәәмнй—гидж

Адгъдж күүкн келнә.

—Эгч эн келснчнй

Элдү хаджгъар болджана.

Орүн манъгъар дотрас

Өндр гер дүнъгәнә.

Эн хуучна дууна үг болгън Семенә зүркинд хадгдв.

Семен Софыйг белкүснәснй теврв, Софья энүнә гариг авч шивхәр бәәшнй эврәннй гаран Семенә гар деер тәвдж оркад, хургъдинй чанъгъур мошкад, улм чанъгъур бийннй хәвргәд шахв.

Эдн столин ца кәндрл уга башрддж улалдад сууцхана.

Шаргъ нари терзәр гилвкн, ик холд бәәсн салькн теермтә теегин хар толгъан ца оч суув.

—Нә залу, чашкан нааран өглчн-болн ахлач гертәснй Семенә чашкиг сугълдж авв.

Күүкдин эвтә гармуд минь тер цаглань матросин авч ирсн хоргън шамиг чашкин иш деер зогсав. Йосар болхла, булгън махла, буудән толгъагъар бас сәәхрүлгдх зөвтә юмн билә. Газа март сар бәәсн бийнй, булгън махла, буудән толгъас гер дүүргв, эдн хаксу болсн бийнй өнъгән алдад уга билә. Гер дотр зунә цаг эврән бийнй ордж ирв.

Ахлач эзн күүни нүдәр күүкдүр халәв.

—Манд нег сән гидг шомрч кергтә.

Эн кергт йирдән арвн дөрв-тав күрсн сәәхн гидг күүк шүүдж

авдг зөвтә юми билә. Хүрмин әрки поэтическ чирә болх зөвтә, — күүкд улсин джиргълин цецкә үзүлх зөвтә.

—Нә, тан дундас кен чидж чадх?

Ахлачиг эн үг келлгънлән Фроськин зүрки долглад, үснь босси болад одв. Нам гар күртлән улав. Зүркинь цокдган уурв. Бүкл өдрин тес ээм деерәсн альчуран унгъан, тавган улатл эн оньгәр гүүси уга. Эн кесгәс нааран күүнд келл уга, седклар зовад, эврәннь джиргълдән ганцх дәкдж болв чиги шамч болдж үзхәр седд билә.

Күүки бәәсн чидларн урлан зуув. Энүнә шар күмсгнь өрггдв. Көк нүднь бүлтәгъад, чирмгдл уга, Ременюкүр хәләгъад, өргн дорнь орад: „авгъ намаг шомрч автн“ гидж сурджахшннь болв.

Ахлач сүркә нүдәр күүкнүр хәләдж оркад, гурви хургъари күүкнә улап халхас авв.

—Чи кенәвч? Неричнь кемб?

—Ефросинь—болдж нег урларн шимлдв.—Коткохна, Семенә дүв.

—Болджанач. Чашк гартан бәрдж чадхвч? Бәр. Шомрч болхмч.

Гентки Фроськд аәмшгтә болдж медгдв, эн булньгур киисәд, гарарн чирәгъән халхлар, ик госарн газр девсдж зогсв.

—Ой, уга! Ой, уга!—болдж күклән сексри эн келв.—ой, авгъ, уга. Би ичджәнәв.

Болв тиигджәгъад бодвагъад, эн учрари чирәннь цәәсн, ахлачла зергдддж суугъад, буудән толгъасар сәәхрүлгдсн шамта чашкиг өмнән бәрәд сууна.

Шамин цевр заль делсв. Шамас хоргън хәәлдж гүүгъад Фроськин бұшмүд деер дусна. Шамин герл күүкнә чирәд тусхла, күүкнә чирә усн оньгтә будгар зургдсн болдж агъарт нәәхлсн болна.

Күүкд дуугъан дуула бәәцхәв:

Өрүн маньгъар дотр

Өндр моддуд нәәхллднә,

Эднә дор тәрән улана,

Эгл Соничка тедниг чимкнә.

Гентки Сонүр экнь ирәд

Герүри хәрич—гинә,

Сәәхн иньг чамагъан

Семенд өгхәр седжәнәв.

Би эврәннь Семенд

Бәәсн ухагъари дурллав,

Энькр иньгдән күрч

Эврәннь билциг зүүлгъләв.

ХІХ БӨЛГ

ШИН ЯЛЪЧ

Кесг дăкдж гиичир хăрхăр седдж босцхав, болв тер бол-
гчиднь Ткаченко чон хăлăцар шомр тал хăлăггăд келнă:

— Гем уга, сууцхати. Шомр одачн кесгтăн шатхми.

Хуучна авъясар шамин ик зунь шаттл тарх зѳв уга билă. Хурмăс эрт хăрхдăн дурго матрос, ик чиги гидг хоргън шам олдж авсар, асхн хот уулдад, бииллдăд нам ташр багъ гихдăн сѳбнь ѳрăл давтл шатх дунгă юмн цань ѳлдж.

Ики кезăнă хойр донджг чагъриг уучкад, гурвдгч, дѳрвдгчиднь илгăкскн билă. Шовун — польк, шуд — польк, Восточн Пруссас авч ирсн шишлнь салдсмуд биилдг полькиг, бѳкл дѳрвăд давтад биилчскн цаг билă. «Теегт хѳ шуugna», «Августовский сад шуugna, шатна», «Орги Днепр шуugna», «Ой, тер ѳндр деер тара хадджана»—гидг дуд бас дууллдад оркцхав.

Дарунь дора газрт кѳрăд уга «Яблочка» гидг бниг ахлач матростагъан биилв, энунă ѳгнь амртан эврăн гѳѳггăд экнд товчлгдад, шуугата байр татв. Альдас ирснь медгдл уга скрипк татдг кун ирв. Хоргън ѳрăлдăд гишнь шач одсн цаг билă.

Хойрдгч часла цевр агъар киилхăр газаран гарсн ахлач, двор дотр кѳунă бара ѳзв.

— Зог! Кембч тер?—гидж чангъ дуугъар хăакрн, тер цаглари, Ткаченкин шин ялъч бăйсинь медв.

— Чѳткр болг. Талдан кун гидж медѳв. Чи ганцхари ѳунд ю кеджăхмч, герт юнъгад эс орнач? Советин ѳосна цагт иигдж болш уга болджана. Ода Советин ѳосна цагт эзн ялъч уга цуг адл юмн. Мини гар деерк альчур, ѳзджăнч. Би ѳнд ахлач болсн хѳбн чи минигъар болх зѳвтăч. Йовий, хот оч идий.

Эн ѳгăн кели, кедѳ гедăлдсн болв чиги ялъчиг чирăд герт орулв.

— Манла хамдан нăарл, тѳрѳн юмнас бичă сѳрд. Манань деер авчана—гидж кели матрос чаркиг мелтклзѳлăд, ялъд ѳгв.

Гиичир сонджлтагъар шин ялъчиг шинджлцхăв. Тер юнъгад гихлă, селод ирăд кесг болсн бийнь, эн кѳунд амрч ѳзгдхш. Дворас ииган гарч юмнд одхш. Кемрджăн ииган-тииган гархларн кѳунлă кѳундхш, сурврт нег айсар, дурго болсар хăрѳ ѳгнă.

Ода эн герин дунд зогссн, гемтă кѳунăлă адл цагъан гарари чарк бăрсн эрлгъ эрджăхшнь эзнѳрн хăлăв. Кѳлдăн хуучн башмг ѳмсдж, оли тасрхагъар негдѳлăд уйсн кожнкта, утулнь,

гемтә бәәдлтә болсн чирәднъ таджрха сахл ургъдж, кесгәс нааран киргъгдәд уга ўснъ гелнъ күүнә ўсн мет киртә хар захинъ бұркдж. Хөрн тавта, арви йистә, тәвтә—кедү настагъинъ күн меддж болш уга билә. Нег ўгәр келхд, харнъгъу, монъхг юм меддг уга, шинъкән түүрмәс гарсн салдсн Өнъгтә билә. Тер бийнъ энүнә хар—көк нүднә гүүнд күүнд медгддго нег юмн гилвкнә, энүн тал хәләсн күн: әл газрт ним улс төрдв гих сурвр өгхмн.

Ткаченко өврдмж угагъар эврәннъ яльчурн хәләв. Бәәдлнъ фельдфебелин уханла, күүкнәннъ хұрмд бийиннъ яльч орлицжахнъ эвго болдж медгдджәнә.

Болв эн яльчурн толгъагъан геки келв:

— Гем уга, оли сурджах юмиг уучкх кергтә.

— Цуг менд болии—гидж маасхлад яльч нег киигъәр ховхдж уув.

Хойр час болсн цагла хоргъна ик зунъ шатв.

— Әх, эндүрәд, талдан хоргъ авч ирджв, төрүц талдан. Гем уга, эврәннъ хұрмдән хойр пуд хоргъ авч ирсв. Тиимй, Любка?—болдж матрос саналдв.

Гиичвр хәрлдв. Ткаченкинхн эдниг эс бәрв. Такан дун донъгъдв. Тиигәд хұрм төгсв.

XX БӨЛГ

ЗҮҮДН

Саяхи зүүдн Татьяна орна.

А. ПУШКИН.

Хүрмин дару шиндждлдан болх зөвтә билә.

Күүкнә эк-эцк хойр эврәннь элги-саднтагъан күргнә герүр оч бәәх бәәдлинь хәләх зөвтә болджана. Тер цагла күргн күүкн хойр шин эзд болцхадж, гинчириг гертән орулдж авх зөвтә. Хүрмин эн халхнь кергиг неги деернь гаргъдж таслдг йоста юмн. Күргн эврәннь эдл-ахугъан сән бәәдлтәгъар эдид үзүлх зөвтә.

Ягъад Семен герән буулгъхар адгъсн бийнь, ягъад цуг авъясиг хуучнагъар кедг болв чигн, ягъад болв чигн шиндждл-лгъиг нег цөн хонгт хооран саах кергтә болв. Гертән шин ора кех кергтә, Балт ордж хулд кех, үмскүл олдж авх кергтә болв.

Гериннь деевр шинткдж дуусад, Клембовскинәс күртсн «Машкиг», Ивасенко Миколин бас Клембовскинәс күртсн «Гу-сак» хойриг паарлулад тач авад, Софьян үлдәдж оркад, Семен базр орад гарв.

Семен йовдж одв. Софья эрт оридан ордж кевтв. Сонь Софьийд зүүдн орв.

Софья брәдән унтад, серсн болна, өөрнь төрүц күн уга— эцкнь чигн, экнь чигн, Семен чигн уга. Учр угагъар ингдж хоосрх зөв уга. Иир нег үүл болдж гидж санв. Кемрджән күн бәәдг болвзго гигъад, беш деернь бал болн мак бәәсн брәгъүр одх дурнь күрв. Болв дәкәд тер, беш деернь бал болн мак бәә-сн брәдән бийнь кевтх болдж медгднә. Бас саак кевтән эрст өлгәтә өвсд, буудән толгъас тер кевтән бәәцхәнә. Зуг дотрн бәәсн өлг эдиг зөбгәд гаргъдж оркдж. Пол деер хоргън шам дөләкн бәәдлтә шач бәәнә. Минь ода шатасн бәәдлтә, голнь нам харлад уга. Генткн аәчкәд, Софья газаран гарв. Хүв болад газа әмтә күн бәәвзго. Двор энъгдән сәвүрдәтә, болв энъгдән төрүц күн уга. Нам сарайд мөрд бәәвзго. Мөрд чигн уга, сарай чигн үзгдхш. Газа цунцг халун, хур орх бәәдл гарч бәәнә. Двор дунд хоргън шам шачана, тунүнә голнь харлад ирдж, нег хәвргъәннь хәәльсн хоргън дусна. «Юн гидг юмн болджахмб? гидж Софья ухална, үнләри генткн яльчан үзнә. Эн Софьин өбгүр дун угагъар гарч йовад толгъагъан гекнә. Софья үүнд юн кергтәгъинь медв. Герт күн уга деер тег орий гидж

сурджахнь күүкнд медгдв. Софья улм икәр аячкв. Уүнд сонъсхшго санатагъар цервдж ишкәд, көл нүцкәр уульниц гарв. Күн биш нам нег әмтә богшргъа чигн, ноха чигн үзгдхш. Цуг село нег захасн авн наадк зах күртлән, чонджтагъан, хагсу скирдтагъан нег альхн деер бәәх болдж медгдв. Эн хоострсн селог хәләхнь йир му болна. Яльч ардаснь гарч ирәд, көк нүдәрн теегүр заана.

— Юн мини ардас дахад йовнач?

— Би чини ардас дахдж йовхшв — гидж турецкәр эн кель.

Төгәлнәдән ууджм борлдж үзгдв.

Софья эрт Семен тал гүүхиг медв. Эн гүүхәр седчкәд, ора болдж одсиг медв. Ора болсинь медсн Софья кузньд ордж бултхар седв. Кузнә уүдн тәәлрв, өмнәснь яльч гарч аашна. Кузнь дотр дөш деер брәлдәд шатсн хоргън шам бас үзгдв. Яльч нүдәрн теегүр заав.

— Бийим бичә дахад йов!—гидж келәд, Софья уульв.

— Би чамаг дахдж йовхшв.

Софья түүнә хагсу инәд үзв. Ун деерән икәр аядж оркад, дагджнәндж чичрв. Негл нургънаснь ху үләджәхшннь Софьиг газрас өбдән өргв.—Эн агъарар нисәд, хая-хаяд харгъсн довндаст ишкәд гүүггәд йовна. Тер кевәри йова йовдж эрстнь чашк хадата бәәсн хоосн герт орад ирв. Герт орн, олн зүсн шил уүдинь чаньгъур хаадж оркад, түлкүринь хойр эргүлдж оркад, бәргдсән медв. Орән дунд шатад чилджәх хоргън шам гегләв. Яльч харнъгъу булнъгд зогсджана, сүүдрәс йилгърдж сән үзгдхш. Эн адггәд, балькан тәәлв.

— Хармнич намаг!—гидж хәәкрсн дуугъан Софья эврән эс сонъсв.

Яльч ду гархш. Зуг ода ирдж йосн күн биш бәәсинь күүкн медв. Укс гидж кирслдж мөргв. Күүкн көрә чолун мет зогсв. Гентки барун гарн гар биш болад, герл падрад, нарни герләр кесн юми болдж одв. Эн эврән өрггддж кирслгдв. Тиигн Софья күн уга, хаалгъата чонджд зогсджасан медв. Төгәлнәдән ном умшцхана, зуг эн улс Софьд үзгдхш. Дун улм нәрхдәд улм өбдләд йовна. Хоргън шам шатад чилджәнә. Чолун бешәс галин заль келн мет бултхлзна. Гентки чонджин уүдн тәәлрв, алтарин цаагъас яльч хәләв. Чонджд Софьяс нань күн угаг метәд, булт уагъар йосндан үзгдәд гүүджд ирәд, бий талан одак татв. Бийиннь өөр Софья дурго нүд үзв. Софья бәәсн чидләрн яльчин хоолин товчас авад, хойр товчинь таслад оркв. Яльчин кожкннь тәәлрв. Күзүнь илдв. Күзүн деерн кирсин чигн бәәдлтә, альхна чигн бәәдлтә юмн Софьид үзгдв.

— Ага, илдвч!—болдж Софья хәәкрв.

Яльч гентки цәәггәд, сәәхрәд, урсад уга болдж одв. Зүүдв чилв. Нам тер кевтән Софья зүүдән мартв.

XXI БӨЛГ

БАЛТИН БАЗРТ

Нег цө хонад, базрас ирсн Семен немшир Украинүр дэврдж йовдгдж гих зәнъг авч ирв.

Иим зәнъг кесгэс нааран олн амтн дунд гүүгъя билэ. Болв лавтагъар төрүн кун меджасн уга. Ода болхла кесгн унн болдж гарв. Январин сүүлэр босн көдлмшч-крестьянмудас өмн ар хойрасн шахгдн, Украинд баях газр олдл уга баясн централын рада февраль сарин эклцэр Житомир балгьснд оч баярлв. Эндас Германүр большевикүдлэ ноолдлгьнд дөнъ болтн гидж сурсарнь, германя церг Советск Украиня газрур ордж ирцхäv.

«Цуг Советмүдт, Берлинд, Лондонд, Парижд цугтаднь...

Украинск Республикин Народный секретариатин делегатир Псковас Харьков ордж йовсн хаалгъ деерасн ин: Сонъсхвр Украинд илгäv:

«Германя даянэ йосн маниг. Псков деер күс дундур суткдан бярв, эвранны кергтан хуучн Украиня правительств иткэд, Брест-Литовскур маниг тавсн уга. Германя инглгын гидг мана гуйр, цуг мана зөбр бийдэн авч. Украиниг политическ мухла кехар баянэ гидг эн, эн керган саак Киевский рада мет, австро-германск империалистирт хулдгдсн улсар дамджулдж кехар седжяцхана. Барун бийас ирдж йовсн церг Украиня көдлмшч-крестьянмудт, үкл, тарлгъ, даджрмдж авч ирдж йовна. Энүнэс мөлтрлгын ганцхн—эвранны баясн чидларн хамцдж, дусал цусн үлдтл нутган харслгын болджана.

Зулад гархларн хортнд төрүн юм бичя үлдятн. Бийларн авч гарч эс чадсан, өршяньгъу угагъар үрятн. Австро-германск алач-махчир, Советск Украиниг мухлаллгын теднэ чидлэс ирш угаг медг. Крестьянмудт австро-германск империалистирин махч ухагыннь илткгч түмэд листокс гаргьтн. Цуг делкан күч көлсч олн Украиня көдлмшч болн крестьян улиг эвранны социалистическ нутгиннь төлэ ноолдлгьндн нөкд болх. Украиня сул көдлмшч крестьянск Республик менд болтха! Социализм менд болтха!

Мирный Украиня делегацин чледүд.

1918 джилин мартин 3.

Иигдж бичätä бääсн газетиг Балтин базрт шин гишнь палатк, дөрвн английск гранат, мишг дотр бөглэд, негл сүүгъярнь утхар шааджах мет чишкджасн гаха хулдджасн салдас Семен авч.

Котко дорк ормдан умши, селод авч оч умшдж өгхяр сурдж авч. Салдс өнъгяр газетән өгхдән хармив. Чирэгъян хурнаслүлдж оркад, махлагъан кесг дäckдж өмәрән хооран хойр, чики талан үмсдж оркад, ханцарн чирэдән бääсн көлс арчдж оркад, аш-сүүлднь арә гидж келв:

— Ав!—гидж базр дардж сөблнъкә дуугъярн хääкрн сүл кирилгән тääлэд өгчәшнь, чанъгъур чигн келв:

— Бийсән немширт, баячуд хулдад бääдгиг олт улс медтхә! Медтхә!

Семен газетиг аргул эвкәд, махланнь орад дүрв.

Базр деер эн бас чигн дала зәнъг сонъсв. Хуучн Киевск радин бооцагъар болхла Украин Германъд—апрелин чилгч күртл гучн миллион пуд гуйр өгх, Украинәс руда сул зөбхин зөв өгсн лавта медгв.

Немшир көөгдсн радла союз бәрлднә гисн ганцхн Украинә өдмг Германур зөбхяр седлгән биш, эднә эрки кергнь күч-көлсч олна шүтсн Украинд Советск йосиг уга кегәд, хуучн йос тогтахар седлгән.

— Мә чамд рада болдж эврәннь кергәрн ирсн селон улс келлдв:—эн радл, зуг олт байрлдж бääхшл.

Цугъяр шин зәнъг сонъсчкәд, герүри адгълдцхав.

Үзсн улс, Волхчискас ардагшан фронтар нарн гарх үзг тал, зүн өмәрән: Луцк, Ровно, Сарны, Коростень, Киев хәләгәд, немшин церг дәврдж йовхиг келцхәв.

Румынск фронтд зәнъг угагъар геедрсн залугъан хääдж гарад, Балтин базрт харгъсн нег мешанин гергн, эврәннь нүдәри немшин эшолонмуд Шепетовкд боли Казатинд зогсджасиг үзсәр келв.

Эн нам машигъяр бичсн, хан гәрдин толгъата, тизтә, немшәр бичсн, немецк комендантин гарта сулдхврин цаас үзүлв.

— Цугтаннь өмн—гидж цагъан мөнъгн билцгтә, эс матидг хургъдарн арвалдсн үсән альчур дор чикәд, келв — цугтаннь өмн гайдамакуд улан тасмта хурсх махлата, өрчдән шар бантик хадсн йовцхана, теднә ард олт зүсн офицермүд—түнд погонта кокардта орсмуд, цевр цагъан хан гәрдин толгъан зург картус, дан хадсн польск офицермүд, мадыарск, украинск, голичанск-офицермүд. Йир догшрхдж йовцхана. Тер офицермүдин ардас кел бәргдсн голичанмуд боли украинцир йовцхана. Теднә эшолонд, йир юн эс бääнә. Мөртә нег полк, хаана нег полк—цуг велосипедистә нег полк броневикд сууна, болв нег чигн күн платформ деер үзгдхш...—мешанк гентки хамран корнилгъв, корнисн хамр деегүриь нүамсн гүүв—эн цааранднь келв:—мана Арәсә хуурв! Амтн амрцхати! Амрцхати!—гидж келәд өбрән бääсн кукурзта тергн деер киисв.

«Эге» — гидж ухалн, цаг үрэл уга Семен мөрдән хәрү эргүлв.

— Мөри болго од!—гидж келәд шилврәр цоксиг эс медх-ләнв, өвдгджд суугьад шилврин ишәр пидәд:—эзән зальгич, помещикин мөри болнач. Тер бийнь гүүдг дасад уга. Гем уга, чамаг би сургъхв!...

Зуг теет гарч ирсн хөби аамшг невчк мартгдв. Эргидән цуг төвкнүн, саак кевтән.

Эн өдрин дуусн, дакад бүкл сө мордовск хар газрар багъ цагасн нааран таньдг оддудар төгәлгдсн, теегин хурдн салькн ут туршартнь гүүджәсн хаалгъар йовад йовв. Орүн өмн болад, даарад ирв. Эн өвснд шургъджд оркад, салдс кевәр кожикарн толгъагъан бүркәд, өлгәд кевтх мет унтв. Чингт дже гидж норсн, серн гихнь, нарн гарч йовна, тергнь селод өбрәд ирдж йовдж.

Чонджин алтн кирс нарид гилкв. Салан эргин сүүдр харлв, селон ца захд бәәсн занъгъ бас үзгдв. Эдниг төгәләд тег делвәв: гал падрджд көкрәд, намрин таран болн модна нүргсн мет, хаврин таран тәрхд белн болсн харлв. Өмн нүднә үзүрт нарина өбр өндр төгәтә яршг йовдж йовна. Альхарн керсг кегәд гердн Семен арвн хойр рядтә Клембовскин шин сеял-киг таньв. Түн деер суугьад мөриң джола бәрдж йовснь Фрось-кин күргн Ивасенкин Микол бәәдж. Энд-тенд тәрә тәрхәр гар-сн улс үзгднә. Цуг эднә деер нүднд үзгдл уга шовуд джир-глдв.

«Нанд чигн тәрх цаг болдж»—гидж Семен ухалв. Өцклдүрк чочлгън энүнд кергтә юмн биш болдж медгдв. Болв, мөрдән тәәлдж оркад, хот-хоолан уудж авад, сельсовет орад, Ременю-кд газетән үзүлв. Ахлач, дү гарл уга, кесг дәкджд давтджд умшв.

Үдлә әмтн көдлмшәс ирсн цагла, Ременюк хург цуглулв. Ахрар, адгъм уга болсар эн келджд өгн, генткн бәәсн чидләрн хәәкрв.

— Селәнә нөкдмүд! Цугтан сонъсцхатн, сонъсчкад медц-хәтн.

Манур немшир аашцхана, тедн күүнлә альвдгог бийстн меднәт. Тер көдлмшчриг мухлалад, крестьянсин газринь буладж авад, оln әмтнәс йосинь буладж авхар бәәнә. Тер Германүр гучн түмн пуд гүйр авхар, нань чигн оln зүсн әдл-уш авхар бәәнә, Украиниг болн Әрәсәг уга кехәр седджәнә. Германә болн Австрийини помещикүдин болн капиталистирин тулгч ухань тер. Ода удан күүндәд суудг цаг биш. Көдлх кергтә. Селәнә нөкдмүд, бидн кесн көдлмшәрн, хулдгдсн арстуд бишән медүлхмн, талин нуггас ирджд йовх хортнла мана өвкнр ягъджд ноолджд йовсн болна,—тер метәр ноолдхмн, үлгүрлхд бас нег дәкджд шведмүд мана Украинүр ордж иркәд, көлән ягъджд тач авхан медл уга бәәсн биший: Түнлә әдл Францин контрреволю-

цнонер Бонапарт Наполеон бас хамрарн стол мөргөн биший.
Эн юн гисн юмн болджахмб? Эн — теднд эдлвр үлдэхмн биш
гисн үг, скирд гуйран теднд өгхин ормд шатагъад, тедниг
харгънадж алхмн гисн үг. Цугтан нег кун мет свободан болн
революцән харсдж босцхатн.

XXII БӨЛГ

ШИНДЖЛЛГЪН

Манъгъдур асхнь Коткон тал Ткаченкинхи цуг өрк бӱлӱри шинджлхӱр ирв.

Кӱргнӱ мал гер йир сӱн болдж эднд ӱзгдв. Зузанаp болн эвтӱлдж тӱвсн шин деевр алтрдж нарнд шарлв. Гер тӱгӱлӱд церд дусдж. Зармин ишӱр кесн сӱвӱрӱр сӱвӱрдсн двор дотр шовуна нег ӱрвг чигн ӱзгдхш. Семенӱ дӱӱнӱс авч ирсн палатк-сас шӱӱгъӱд делгсн палатк ямаран чигн бӱӱхтӱ кӱӱнӱгъӱс тату биш билӱ.

Тер стол деер дарагъари немш, австрийск болн румынск цагъан хала флягс бӱӱцхӱнӱ, эднӱ зӱрмнь кӱк цемгн гертӱ, эс гидж тӱрӱц гер уга—элсӱр цеврлӱтӱ цагъан мӱнъгн мет гилвкнӱ. Фляжксин дару бӱрдгтӱ чигн, бӱрдг уга чигн бас цагъан хала манеркс бӱӱнӱ, цааранднь ширтӱ кружкс, мискӱд, аагъс бӱӱнӱ. Товин орс сумна халагъар кесн хойр улан мӱнъгн стакан, дӱрвн хала тӱвӱр, тонъгърг, утх, ухр, серӱс дарандан бӱӱцхӱнӱ.

Эдниг эрки сӱӱхрӱлджӱхнь болн бардмнджахнь Семенӱ эврӱннь гарарн цутхад кесн арвн хойр цагъан ухрмуд билӱ. Эдн тӱрг модн ухрмудла ӱдл биш билӱ. Йосн утульнь, балгъс нала ӱдл ухрмуд. Сморогонӱ ӱӱр хойрдгч гвардейск корпусин тууджлгдсн окопас Семенӱ олдж авсн офицерск ухрин кевӱр цутхсн ухрмуд.

Болв тер офицерск ухрмуд эн ухрмудас ик хол тату билӱ.

Семенӱ ухрмуд олн зӱсӱр сӱӱхрӱлгддж сармлгдсн билӱ. Эднӱ нег сӱӱхиднь «София»—гидг ӱг ӱзгднӱ.

Тӱгӱлнъднь гер дотр иим юмс ӱлгӱтӱ бӱӱцхӱнӱ: урна зерзевс, шин гишнь деер ӱмсдг хувцд, ӱвлӱ болн зуна гимнастеркс, англййск башмгуд, дурнав, госна улмуд, бӱс киилгӱд, хавата фуфайкс, австрийск булгъар хувцн болн нань чигн кесг юмн. Келхд цуг эднӱ дӱӱнӱ кӱлӱс ахуч Семенӱ авч ирсн юмн.

Кӱргнӱннь герт эндр эзн кевӱр тӱрӱн болдж гиичнр орулдж авч бӱӱх София, эн ӱлг—эдмӱдӱс хойр нӱдӱн авл уга хӱлӱв. Бий дотран дӱӱврӱд, гиичлджӱсн улст толгъагъан гекӱд, стол деер мисктӱ хот-тӱвӱд, хая-хаяднь келнӱ:

— Ээдж, ухрар идтн, бичӱ ичтн.

Эс гидж:

— Фроська, тер стаканд эврӱн кедж у.

Күмсгән арнилгъджд оркад, күүнәс тату күн бишв гих бәәдл-
тә суусн Семен келнә:

— Софья, юн зогсад бәәнәч? Күндтә гинчир дакад чигн хот эдлхәр бәәдг болх. Пөбгүрт тугълин шиирәр кесн холодец ээдж оркла. Мана пөбгүр альд бәәхинь эс меднч? Авч ирәд тәвич, әмт тевчдг болич.

Бийнь хадм эцкүрн гер-малим ямаран гидж санджанач— гих ухата хәләв.

Фельдфебель Ткаченко негл стол деер, гер дотр күүнд кергтә юмн уга гих бәәдл гаргъв. Зуг нег дәкджд герт ордж ирн, дорагъур хәләгъәд келв:

— Нә Котко, бүкл герәр дүүрнх худд кедж кевтәмч, нег чигн юм мартсимн угач. Тегәд эднчнх ямаран үнтә болдж тусв?

Мөрн, үкр боли хөбдиг хадм эцк нам оньгтан чигн авсн уга. Мал хәләтн гидж Семенә экин сурснд Ткаченко нигджд келв:

— Ююгъинь хәләхв. Тедниг Клембовскинд бәәх цагтнх би үзләв.

Тиигджд келн бархлзжд инәмсгль.

Семенә ормд талдан күн бәәсн болхнх, Ткаченкин наадлжд келсн, дурго болсн үгин утхинь медх билә. Зуг Семен эврәннх хүвдән байрлсн, тунүг төртән авл уга суула.

Шиндждлгънә хөбн гер буулгъх өдр болзх зөвтә. Эн өдриг хадм эцк бийнь заах зөвтә билә. Семен Софья хойрин ухагъар болхла, өдр өөрхнд болх дутман улм сән. Пост болджасн цаг билә, тегәд Коткохн кергән постин дару күңәхәр сурлдв. Болв Ткаченко тарагъан хурадж авхас өмн гер буулгъхин тускар нам сана гаргъад чигн керг уга болдж келв. Тәрәнә көдлмш төгсхлә, тегәд медхми гив.

Цугтаднх Ткаченко өдриг сааджахнх медгдв. Болв аргъ уга, йосн ода деерән үүнә гарт.

Семен хадм эцкән шахджд үзв. Ткаченко Семен тал өкәрлсн бәәдл гаргън келв:

— Экләд чи намаг күндлләч. Дакад би чамаг. Ода чи намаг күндлх зөвтәч. Тиим биший?

Семен бийрхг фельдфебеләс юмн болш угаг медв.

Иигәд күр төгсв.

Коткохн өрк бүләрн Ткаченкниг гертәсн гаргъв. Семен хашан ам татв. Ткаченкинхн баг кевтән улищ гарад одв.

Ткаченкниг Коткон герәс арви ишкм гарад уга йовтл, улицәр хойр көвүн нег күүкн гурви гүүлдн йовджд хәәкрлдв:

— Ой, үзджәнт, ярплан нисджд йовна.

Лавта ики деер, көк агъарт ярплан хар цег болдж йовна.

Село дәәнә көләс хол билә, тегәд чигн ярплан гарч ирлгън ик өврмджд болв. Әмтн гертәсн гарлдад, өврджд хәләцхәв.

Ярплан улм цаарлад орн-нутгур шургъад йовна, өрүнх үдин нарн үнүнә гилвксн дживриг, хооран матисн күртлнх

илткдж үзүлв. Терүнә дживр деер әмтид үзгәд уга хойр хар кирс үзгдв.

— Герман—гидж келн, Семен дурнаван авхар гер талан гүүв.

Ярплан нүднәс геедрв, болв дарунь хәрү село деегүр нисдж ирәд, ирсн газрун нүднә баранас геедрв.

Амти дун угагъар нег-негән хәләлдв.

Эн немшин дәәнә ярплан бәәдж.

Тер сөбгән Ткаченко мөрдән тач авад, гертәсн гарв. Манъ-гъдур асхиднь эн хәрдж ирв.

Хойр гурв хонад, амти ярплаг мартв. Село өмнк кевәрн төвкнүн теегин көдлмшән келдв. Семен чигн бас мартв. Семен дәәнд бүкл дөрви джилдән йовсн бийнь, өөрддж нүдәрн немшинг үзәд уга билә, тегәд чигн иим холдк селод немшир ирх гих санан уга билә. Эн төрүц болш уга дүнүгә юмн билә. Уга, нам амти дегәд айстан зәнүг гаргәд йовх кевтә. Хавр хурдар давад, чиль гидж йовла. Улан өндгнә өмнхи хаврин тәрәгән дуусси, бички бакцан ахулси Семен Софин герт хонхар одв. Урднь хамдан хонад уга билә. Хуучна занъгар эн хондж чадх зөвтә билә. Подирапорщикд үүнә өмнәс үг келдг аргъ бас уга болв.

Күүкн күргнәннь госиг тач тәәләд, беш деер хар арс делгәд, цагъан көнджләр хучв. Эч хойр кевтв.

София толгъагъан Семенә гар деер тәвдж оркад, хойр нудрмарн өрчднь тулад, үнүнә зүркнә цоклгъ чиньндж менрв. Семен кингән эс авсн болдж медгднә.

Эдн нүл угагъар, гарлцсн мет энъкрәр теврлдсн, аргъул шимлдәд, эврәннь болх джиргълин тускар болн гарх күүкдин тускар күүндәд кевтцхәв. Семен көвү дурдв. Софья ичсәр чикнднь шимлдв:

— Би әәджәнәв.

— Гәрг, ююнас әәджәнәч?

— Кемрджән эс гаргәдж чадхла яявх?

— Ю эс гаргәдж чадхла?

— Кен тунүг меднә.

— Тер тускар бичә ухал. Төрүц юмн болад уга бәәтл, чи дала уха ухалад суунач.

— Семен, сонъсджанч, кен гидг нер өгхмб? Аавин Федорин нер өгхмб?

— Кенд?

— Мана көвүнд.

— Юн көвүнд?

— Мана көвүнд.

— Семен аргъул инәв.

Софин экнь бас тер өрэд, зуг газрт, бас унтдж
ядад кевтнэ. Эн эднэ шимлдлгъс чинъндж оркад, цагъан
өлгәтә зеегъән гар деерән бәрси болдж байрлв. Саатулдж
бәәси зень төгрг чирәгъинь, сарнаси хамринь бас үзси болна.
Нүлмси гооджәд, халх деегүр гүүси бийнь, иньгүдиг чочадж
орквзав—гигъәд бийән бәрв.

XXIII БӨЛГ

ЦААДЖЛЛГЪН

Элдв пост давв. Намрин улан ондгн чигн онъгрв. Омн үзгн хавр олт зүсн саяхн цецгасан, көк ногъагъан бардмнхан уурад, цагъан буурлда амн деегүрнъ ургън, тооста зуна хаалгъд орман булагдв.

Нег даякдж, көкрсн таяран дотр ургъсн хорта овс таслдж йовсн күүкд улс, даяна көк цемгн хувцта, буугъан далдан ээмчлсн гурвн күү үзцхав. Эдн тустан село орад йовдж йовцхана.

Эдннг зерглэд ирлгынланъ күүкд улс оврэд, ан тусчкад чолун болдж көшлдв. Минь эн цагла негнъ ахлгч баядлтэ, козырек уг а картустан гаран даянагъяр күргн, янънаси хамран сарналгъдж оркад, дүүрнъ халхан чинъгягъад, бөдүн хооларн хаякв:

— Мо-о эн.

— Бурхна донъгяр—болдж наадк негнъ хаякрн, цег болср бичкн кокарт махлагъан авад, толгъа дееран оргв.

Күүкд улс таяран дотр киисцхан, ондр таярагъяр хаац барл дэд гүүцхав.

Күүнэ газрин цергчир куузньд күртл, немшир ордж ирсн зайнгиг цуг село медв.

Селанан хаша, бас гатцас, аяснд орхнъ оврмдж болсар улицяр йовдж йовсн гурвнсалдсур халацхав.

Немшир селанэ овстэ оргн улицяр йовад йовцхана. Эдн уутъхн болв чигн, онджсн уг болчкад, ардкнъ тесркэ хувцта, хойр давхр улта зузан хар госта.

Украинэ нарид шатад, шарлад баясн госнд тоосн болсар, сүүднъ көлсн ивтрад харлад баясарнъ кирцхнъ эдн элвг арвн тавн дууна газр йовад оркдж кевтэ.

Эдн зармдан герин өөр зогсцхана, тер нагланъ ахлгчнъ зузан гаран козырек уга махладан күргэд, халхан чинъгядж хаякрна.

— Мо-о эн.

Түүнэ хөон орс келтэ гиджасн наадк негнъ омаран ишкэд махлагъан толгъа дееран оргэд хаякрнэ:

— Бурхна донъгяр, эзн, сан бант! Ягъдж селанэ радиг олдж болх?

Герин эзн залу, эс гидж күүкд кунъ, эсклэ хоюрн чигн

ташр экиннь хормагъас атхси киилг уга күүкүтэгъан гиичир тал дун угагъар өврдж хэләлднә.

Хашан өбр бички зуур дун уга зогсджагъад, немшир давдж йовцхана.

Эдн эн кевәри бүкл күсдундур частан йовцхав. Тиигдж йовад эргндән хөрн тавн дуунад медрләри болн күүрчин толгъа өвдтл ямаран чигн кергин тускар күүндәд суудг Ивасенко—өвгнлә эдн ирдж харгъв.

— Тегәд нанас юн кергтә болджана—гидж экләд өвгн тохагъари хашаг тогтуртагъар түшдж авв:—Тана зергәс, танд тегәд юн кергтә болджана? Тадн селәнә присуствиг, эс гидж—ода селәнә Совет альд бәәхиг медхәр седжәнт?

— Тиим, тиим—болдж байрлси орскелч толгъагъан гекнә.

— Байран татлт—гидж үг заагури орси күүнд дурго Ивасенко келв:—Тадна үг өмн. Не тегәд танд юн кергтә?—утар татгдси үгдән эврән бахтад—дәәнә приказин зөвшәләр тадн мана селәнә радт одх кергтәйт? Тиим болхла би танд нег учр келх зөвтәв. Тиим селәнә рада гидг юмн манд эн джилин январь сарас нааран бәәхән уурла. Болв чигн селәнә рада альд бәәнә?—гидж тадн сурхт. Түвдти иигдж хәрү өгсв: Рада уга. Тиим юмн төрүц уга. Радин цагнь чилдж, эс гидж январь сарла радиг уга кегәд хайси бәәнә. Түүнә ормд, эс гидж селәнә радин ормд селәнә кәдлмшчирин, крестьянмудин болн салдсмудин депутатирин Совет тогтси бәәнә. Ода тегәд, рада гидг юмн уга болджана. Ода тадн селәнә Советин бәәх газр медхәр седцхәхт. Тиим болхла бас нег учр келн гидж бәәнәв, болв ухалдж авад келлгәтә болджана.

Немшир чиньндж-чиньндж бәәгъад, да ка д сүл үгинь соньсл уга, ээптк буугъан чиклдж оркад, күнд госан буурлдан толгъа деегүр чирәд давдж йовцхав.

Ивасенко өвгн эднә ардас, хортагъар өблси нүдәри хәләгъад, толгъагъан зәәлв.

— Арлцхәг. Тиим ухата улс—бийснь олад авцхаг. Тиим чигн болтха. Хәләйл эдниг.

Аш сүүлднъ тенә-муна йовдж немшир сельсоветүр ордж ирцхәв.

Хулси деевр деер, нег кәләри өндгнәннь нүр деер зогсджасн шовунла зергләд делсгси, нарид өгрәд бәәси улан туг эдн үзв.

Бәәдлнъ туг эднд ик өврмдж болв, ахлгчнь туг тал кесгән хәләдж оркад, халхан киигъар дүүргдж оркад, күмсгән өргдж оркад хәәкрв:

— О!

Дарунь эдн герт орцхав.

Гер дотр заяни олн улс бәәдг билә. Ременьок эврәннь брезентәр кесн пальтотагъан столин ца суусн, уста болси бекәр комбедин сельхозийствени зер-зевиг угатә өрк бұлмүдт ховадж өгх ведомость бичджәнә.

— Бурхна доньгар—гидж залху болсар, махлагъан авн,
орс келч хяакрв.—Сян баянт?

Эн уган келн доран эргн, шугъуд баясн Москвагъас шин
авч ирсн бндг цуглулдж йовх гелнъ дор Демьян Бедня:

«Цуг улс ахир дуйнр.

Цугтагъаснъ би авхдан дуртав»—гисн стих бичатя баясн
плакат узн кирслдж моргв.

Тууйн хобн ахлгчнъ «Мо-о-эн гидж келн, дотр хавтхасн
цаас гаргъдж авад стол деер оркв.

— Битте.

— Буйн болтха—гидж келчнъ орчулв.

Ременюк зовар колсн ивтрад баясн цаасиг делгад, адгъм
угагъар соньгсхар, машигъар бичсн императорин болн коро-
левск соединени отрядн начальникин даалгъвр умшв: Гурвн
хонгин дунд полевой интендантин складт 1200 пуд хар гуир,
эс гидж цагъан гуир, 200 пуд гахан саал, 3750 пуд овс, 810
пуд арва орулдж огтхя. Эн приказиг эс куйцасн цагт, гемта улс
баранд орхмн.

Амтн ду эс гарцхав. Ременюк цаасиг дорв нугъслдж оркад,
хумсарн деегурнъ гуйлгдж оркад, тоха доран оркад, маньна-
гъан хурнаслулад, ведомостан бичв.

— Альзо — гидж зовар дун уга бааджягъад ахлгчн
сурв.

— Герр, унтер офицер,—гидж келчнъ орчулв:—унтер офи-
церин зергас танас ямаран харута обер-лейтенантд одхиг сурдж
баян.

— Уг уга куйц гидж ундан кел—гидж келад, Ременюк
омнк кевари зурад суув.

Ахлгчнъ зовар болджагъад толгъагъан гекад, кингъан авн,
бодун хургъан бодан оргн хадагъад келв:

— Абер.

— Куйц—болдж ахлч келв.

Немшир юм гаахад гер дотрагъур йовднъцхав. Баадлнъ ус-
хаагъад эс олдж чадцхав. Келчнъ гелнъгин зург тал халадж
оркад, бас нег кирслдж оркад, келв:

— Сян товкнун хонтн—гидж эдн Советас гарцхав. Эдниг
амтн тагчг халалдв.

Харудтан эдн нег герар ус уухар орихав. Ахлгчиг суулгъ-
та кинтн уснд уг сахлан бомула баатл, келчнъ суулгъта ус
огсн куйкд куйнла куйндад:

— Невчки идх юм—гидж эн келв.—Арасагъар—ноха адл
харгъндж йовнавдн—гидж эн гесан заав.

Минь одахн селананхн цуг гаран орглдад—немширт торуц
одмг огхмн биш, уга кегъад, Украинас кодогъад арлгъхмн—
гидж шиидцхасн бийнъ, салдсмудт герин эзн куйкд куйна са-
ланъ зовв. Тер дотрас, эдн гурвдгч — бички, эщн хурнаслсн
чирата, ушцар боосн ик очкитя салдст икар сананъ зовв.

Куйкд кун гертас авч ирад буйкл одмгин оралиг зовар ик

саалтаг өгв. Олзарн урмдсн орс келчнь хаалгъдан бас нег цөн гермүдәр орад күр кев. Немширнн куузнин бөгүр гарч йовхлань келчин буугъин шорт альчурт боодгъата зөвәр ик саал салдгълзв.

Эдннн ирдж йовхлань харгълдсн күүкд улс, немшир селогъас нигән гарад, толгъан өбр сууцхасиг, олзан иддж авад, ут иштә ганздан гал кедж авад татсиг үзихäv.

Түүнäs эдн босдж йовцхав. Ахлачин товчнь тәälätä, деер хувцн дотрас кök киилгнь үзгднä. Очитä му салдснь күүкд күүнä дуугъар немш ду дуулв.

Нег үгәр келхд, немшир селод нам таасгдцхав: Эдннн нам äмтн мартдж оркв. Болв, диг дөрв хонад эдн дäкдж үзгдн, эрстән сельсоветүр ирцхäv.

Сельсоветин үүдн оньста сандж, үүднннн нигдж бичätä бäädж; «Нанла кергтä болхла, би Ременюкинд Царев матросин хүрмд бäähв. Сельсоветин ахлач Ременюк».

Орс келчнь орсар бичсиг умшдж чадгго болад, хаалгъата үүднä өбр зөвәр зогсв.

Минь тунләнн ик хол бишд гармулин, скрипкин болн хонъхин ä гарв. Немшир хооридан күүнддж оркад, музыкин ä гарсн тал гарцхав. Эдн дигтä Царевин хүрм болджасн герүр ордж ирцхäv.

Äвртä гидг хүрм болджадж. Гиичнр герт эс багтдж чадад, аза нäйрлджәнä. Ременюк хоолцагъан кергтä болв чигн матросин хүрмд орлцх зөвтä болдж. Гартан альчур боосн, хүрмин ахлачин тайг тайглсн Ременюк күр кедж сууна.

Ахлгч салдс столин өбр ирдж зогсад, ахлачур шилтдж хälән, аман дүүргдж ки авад, сахлан чичрүлн немшәр келлгнләнн, ки догшин болад, стол деер бääsн ухрмуд газрт унв.

— Герр унтер офицер, өгүлх болсн хот-хоолтн альд бäәнä гидж сурджана—болдж орс келчнь орчулв.

— Ямаран хот-хол?—болдж ахлач сонъмсв.

Унтер офицер хавтхасн записной книжк гаргъдж авад, карандашар ууртагъар тонъшулв.

— Айн таузентцвай гундерт—гисн орсар:—миньгнн хойр зун пуд цагъан гуйр, хойр зун пуд саал, 3150 пуд өвсн болн 810 пуд арва—гидж орс келчнь орчулн, альд тер юмн бäәнä?—болв.

— Ягъджах улсвт, нам манар наад бәрхәр ирцхäsн улс болвзгот?—гидж матрос келв. Дакад стаканд чагър әрк кегьäd унтер офицерт түлкв.

— Мä, наадкан уучкич, чамд амр болх. Тана Германияд ним юмн үзгдäд чигн уга.

— Уга—гидж келäд унтер офицер гариннь нургъарн өршәннэгүү угагъар стакаг түлкв, түүнәнннн хөбн кесгтән үг келдж оркад, ээмäsн буугъан буулгъдж авв.

Келчнь невчк улас гигьäd, олин күүкдүр, гиичнрүр болн

музыкантнр тал хэлэв. Эн инэмс гичкэд, хооран нег ишкэд келв:

— Герр унтер—офицер ахлагчиг тууджана, таниг немшин комендатурт авч одх зөвтэвдн.

— Я,—гидж келн унтер офицер—ште ауф.—болн буугъан гартан авв.

— Ай, ягъджах улсвт, нам наадна улс баян болгъджавзгот—болн хурмдн саалт болжасн матрос унтер офицерин бууг буладж авн, нудн ирмтл суминь гаргъдж хайн, пöбгүр тал шивад орксн, бу зууран нохан кевтр хамхлад, эн цагла хаалгъдн харгъсн нугъсиг дорн кевтулн одв. Наадк гиичирн бас бослдв, нег аамсхлин зуур наадк хойр буснь бас, городки шивдях модншн двор дотр долдарв.

Немшириг пöбгүрт дурдж оркад, мискар дурн тугълин ширир кесн часнкта холодец бүкл өдмг боли чагър өгцхав. Кур эвранны йосар утдв.

Эклэд немшир үүд покад, үг келэд хаякрлэд баяв. Дакад бичк тогтнцхав. Асхн болад ирхлэ нархн дуугъар эдн немш ду дуулдв.

Нар орун өмхн чилв. Наярин сүүлэр немшириг пöбгүрәс гаргъв. Эдн буугъан некцхав. Болв, бууснь уга болдж одцхадж.

Ор цаятл немшир селогъар йовад буусан сурцхав. Селанан хару уга. Тегэд унтер офицер «Мо-о-эн» болдж хаякрн өорксдән йовцхай гих темдг өгэд, уурлсн халхн чирсн село гъас гарч йовв. Орундн нарн гарад уга баятл, селон тедүкид улан тоосн тенгүрт хадгдв.

Селог немшир бүслдж авв.

Селон дөрвн үзгт дөрвн пулемет тавгдв, драгунск взвод селогъур ордж ирв. Чонджин өөр ирэд взвод гурв тасрв. Нег хөвн хатрл соль уга сельсовет тал гарв. Наадкн Ткаченкин тал, гурвдгчн мөрдәсн буугъад дорк ормдан үлдв.

Немшир селог ик саянар үздж баян.

Нөөрн курч өглго зоваджасн, өрлэ боссн Ивасенко өвгн Ткаченко герүрн ирсн цергин командирлә—офицерлә күүнджәсиг үзв.

Селананхниг серад бостл, сельсовет тал одсн салдсмуд шүрүн хатрларн площадь тал ирдж йовцхана. Эднә ард салврдж шуурсн брезент өрмгтәгъән ахлагч Ременюк гүүдж йовна, үнүнә гаринь күлсн дееснә нег үзүринь салдсмуд бардж. Теднә ардас наадксн матросиг чирсн ирдж йовна. Царевин баядл ик аамшгтә, буугъин хундгар покад хамхлдж орксн амнаснь улан цусн цоохр киилг деер гооджна. Умтәгдәд үлдсн үснь бальчг болсн толгъаннь маньяна деер наалддж, күләтә гартн бийән харсдсн гармулин тасрха үмггддж, георгиевск лентәр күләд даргдсн матросин махла өвдг цокдж делсв.

Чонджин өмн бийд нидн огътргъуд цокгдсн кедмн—модн билә. Туунә дор мөрән зогсан, немш вахмистр босн ишклдж өндлзв.

Салдсмуд бәрәнә улсиг төгәлдж авад, күзүнднь деес боов.
Вахмистр чашкарн завдв. Хойр нүцкн цогц моднд дүүджлгдәд
бәәв. Минь эн цагла күүкд күүнә хори дун чашкурдв, эн дууна
хоорнд чонджин ик улан мөнъги хонъх джинъси болдж
медгдв.

Любка Ременюк кедми тал ишкн, кўрл уга хойр гаран сар-
салгъси, шил болси нүдтә модн болдж кōшв.

Бүшкүрән татлдад селогъар немш йовгън церг ордж ирв.

XXIV БӨЛГ АЛТН СЕЛМ

Уездин немш комендант обер-лейтенант фон Вирхов селод
удин хбн ирв. Унлэ хамдан Украиниг толгьалгч гетман Ско-
ропадскин чиновник баахн залу бас ирв.

Цунцг халун цаг билэ.

Обер-лейтенант арв уга лимона оньгтэггэс биш дүд ца-
гъан беелэггээн гартасн сугьлдж авад, эргүлдж оркад, көл
хоориднь йовсн чашкин бэрдг деер олгв. Чиновник погонта
бүшмүдиннь товч тээлэд, көлсн дотрнь ивтрсн цагъан карту-
сан гартан авв. Селогъар орлггнла обер-лейтенант беелэггээн
гартан татв, чиновник товчан товчлн картусан үмсв.

Ременюк матрос хойриг дүүджлсн модн дор зогсджасн
гүн каскта салдс гаран шуд тавад дердэдг зогсв.

Обер-лейтенант хэлэдг йовсн кевтэн өмэрэн хэлэггэд
хойр хургъан махладан күргв. Чиновник дорагъур моднур хэ-
лэн, хавтхасн папирос гаргэдг авад амнурн тавв.

Тачанк эрстан гүүлгэд, Клембовскин зөр деер зогссн
штабур ирв.

Двор дотрас утан гарна. Связистнр телефона суньггь ору-
лна. Драгунск мөрд бахнас уята, сүүлэрн тиирнь көбдж зог-
сджахана. Кирлиця деер пулемет тосхгддж.

Часовоймуд дердэлдэд мендлцхэв. Обер-лейтенант шатар
давшдг йовад, дахульдэн бор плащан өгв. Чиновник комендан-
тин ардас хатра йовдг, хамр арчдг альчурарн батинкиннь шо-
ра арчв.

Герт орл уга обер-лейтенант гаран хооран кеггэд хургъ-
арн а гаргэв. Тер цагла кирлиця деер хойр стул гарч ирв.
Офицер көл деерэн көлэн хайдг оркад, очкиггээн хамр деерэн
суулгэв. Двор дотр делгэтэ палаткур хэлэв. Палатк деер зев-
рэд бээсн бууггын сумн, хуучна чашк, бердэнкс болсн юмс
овалггэа кевтцхэнэ.

Хая-хая селэнэхн гранат, джид нань чигн бээсн зер-зевсэн
ээсн чочсн бээдлэр орулдж өгцхэнэ.

Ивасенко өвгн амин түрүн болдж эврэннь зер зевэн ору-
лдж өвг. Тер хуучн бердэнк—үнүнэ турецк дээнэс авч ирсн
юмн билэ.

Ода өвгн герин өмн зогсджасн олн заагт зогссн; өрүнэ
Ткаченко ягдг немширт Ременюкиниг заадг өгсиг тууджлв

Тер цагла Ременюкинд Царев бас бәәдж. Болв эн саак кевтән чимәд дегд тодрхагъар утар келв, тегәд әмтн далагъар эс соһсьцхав.

Обер-лейтенант часан хәләв. Арвн хойр час гучн минут болдж йовдж. Орүнә тәрхасн приказар болхла селәнәхн зер-зевән час күртл орулдж өгх зөвтә билә. Түүнә хөһн зер-зев бултулджагъад бәргдснв воен-полевой судт одх, хагддж үкх болджана.

Олв әмтн дотр Семен бас эврәннв зер-зевән орулдж өгхәр ирв. Эн шин цагъан киилг үмсдж. Чирәнв тер киилгәнв әдл цагъан. Унүнә чирмгдл уга бәәсн нүдиднв дүүджләтә бәәх ахлачнв мел үзгәд бәәнә.

Тедниг дүүджлсн зәнвг сонъссн Семен пистулан сумтагъинв, гранатмудан, драгунск буутагъинв саалар тослдж ишкәгъар орагъад куузньд дарв. Чашкан дав деер гертән үлдәв. Хар уга болхин төләд чашкан авч ирәд овалгъта зер-зевс деер хаяд келв:

— Бәәснв эн. Нань зер-зев гих юмн уга.

Тингдж келн селәнәхнүрн гарв.

Дарунв Фрося гахан порсунък архлдж бәәсн шор авч ирдж хайв.

— Бичтн, эн минн шор. Нань төрүц зер-зев гих юмн уга. Јам цуг гериг негджен бийстн юм төрүц олдж чадш угат— идж суусн вахмистрт келв. Болв вахмистр орсар үг медлго бәәдж.

Палаткур әмтн ирдгән уурцхав.

— Багъ, болдж—газрин халхин министрин чиновник келв, ним улс бәәдв! Фронтас селогъар дүүрнв зер-зев авч ирчкәд, өгчәх юмсинв. Донта юмсв, воен-полевой суд гисн ююгъинв медджәцхәдг билч.

Эн хамр доран романс дуулна. Бәәдлнв эн цагла дигтә ирлцджәсн утхта юмн кевтә:

Шуугсн тенъгсин амн деерк

буткин дорагъур,

Шаритт гидг обезъянк кәтләд

йовхдан би дуртав.

Намаг тер Минутк гидж дуудна.

Нанд эн кезәчн давтад сууна:

„Зогсджагъич, аргъулдич, минн Минутк,

Зогсджагъич, аргъулдич, минн көвүн.

Минь эн цагла двор дотр эврәннв батрактагъан Ткаченко ордж ирв.

Ткаченко погогъан зүүсн, какордта махлата, дөрвн георгиевск крестмүдән өрч деерән шармулсн йовна. Сү дорнв нәрхн конторск дегтр үзгднә, өмнк кевәрн батракнв арднв дахсн болхла әмтн түргәр батракиг үзхн уга билә. Болв батракнв өмннв гарсн, түүнә ардас батарейин командирин ардас дахшнв Ткаченко йовдж йовна.

Батрак сахлан хуссн, үсән гедргәнднһ самлсн, хуучн бааль-
нһкин ормд шпорта шигрән хар гос үмссн, бийиннһ өмн зөвәр
тедүкн алтн бәрдгтә чашк бәрсн йовна.

Шуурха кожнкта, акад өнһгтә крестьян кү үзн комендант
ән-чочад стулиннһ нургән деер киисн келв:

— О.

Танла французск келәр күүндхд зөв өгит?—болдж батрак
французск келәр келв.

— На тюрельман—болдж комендант хәрү өгв.

— Би, эн поместин эзн, орс цергин штаб—ротмистрв,
өнһгрсн Клембовск генералин көвүмб. Эн маскардин тускар
ода келхлә удан юмн болх билә. Ода тана приказ күдәггәд,
танд эн чашк гартн бәрүлх зөв өгит?

Штаб—ротмистр Клембовский хавчнһгү болсн толгһа-
гһан өкәлгһв.

Обер-лейтенант чашкиг авад гартан бәрджәггәд, хәрү
эзднһ өгв.

— Уга, тиигдж болш уга. Би үнд „зөргтә төләднһ“ гисн
темдг умшвв. Иим зер-зевиг хоосн гарарн бәрдмн биш. Үнүгән
бийдән үлдәтн. Немш церг эврәннһ хортна болв чигн сәәиннһ
күндлдж чадна.

— Танас сурвр угагһар геритн эзлсидм бийдм бичә уурлтн.

— Би герән танд керг уга болтлнһ өгчәнәв.

Обер-лейтенант, газрин халхин чиновник болн Клембовский
герүр орихав. Клембовский гурв кирслдж мөргв.

Арднһ үүдн хаагдв, зуг дарунһ тәәлрсн үүдәр Клембов-
ский хәәкрв:

— Эй, Ткаченко, Никонор Васильевич. Нааран ман тал
орич, хәәмнһ.

Фельдфебель бүс дорк киилгән ясдж оркад, сү дорк дегт-
рән шахдж оркад, хойр әнһгрәд, зә гаргһсн селәнәхн заагур
йовад герт орв.

Арвн минут болад газрин халхин чиновник Ткаченко хойр
кирлцә деер гарч ирв.

— Не, ахир, гидж чиновник эклв,—альк чигн йоснд эклц
гол үг бәәх учрта, альк чигн орн-нутгт көөггүл-булалгән йо-
сар батлгдх зөв уга. Амтнә мал-гер булах йосн уга. Делкән
олна уханас эн йосн хаджгәр. Тедн бийснһ йосн угагһар
бәәджәх улс. Газр болв чигн, мал, эс гидж селәнә мал-герин
инвентарь өнһгәр авхар седсн улс ик эргү улс. Газр өнһгәр
авч чадш угатн, хойр дәкдж хойр—тавн биш, дөрвн әдл лавта.
Ода танд эн шин ахлч тәвджәнәвдн. Таасгдну? Ткаченко, эв-
рән мед. Дарук үзлцлгән күртл меңд бә.

Кирлцә деер ганцхарн селәнәхнләрн үлдсн Ткаченко, негл
дерәлдүләд зогсачксн батарейн өмнәггүр йовджахшннһ, цааран
нааран хойр йовляндж оркад, алцадж зогсад келв:

— Не, әмтс, ним болджана. Үүрмүд—гидж эн эргү үг би
келш угав, тер юнһгад гихлә ним үг ода уга болджана, бур-

хна гегән аялдр, ним үг меддго биләв, медхәр чиги бәәхшв. Не, мана селәнәхн, ним учрта болджана. Ууср уга йовдл төгсв. Тер йосиг уга кехиг күләджәсн болв чиги эс күләджәсн болв чиги илгәәс уга, улана йосн хамхрсн бәәнә. Сурвр угагъар ирәд йовдр худир ода альд бәәхинь эврән тәдн меднәт. Тедн ики деер сегләтә бәәцхәнә. Тан дундас тедниг үзәд угати үздр чаднат, тедн немшин комендантин приказас иштә гурви хонгт дүүджләтә бәәнә. Эн йовдлиг әмти үзтхә, медтхә гиггәд, үзәд меддж авад, тедү метин эргү ухагъан толгәгъасн гаргъдж хайтха гиггәд кесн юмн. Бурхна гегән аялдр, манд хәрү түүнә деед бурхн ротмистр Клембовский ирв, хәрнь йоста эзи угагъар биди үлдш угавдн. Ода, тәднә кесгн, эзн невчки зуур уга болсн хоорнд Клембовскин гер малиг тараггәд авчксн бәәнәт. Хәрнь оли-тави үг угагъар, эзиднь авсн юмсан хәрү өгх кергәт эс гидж өрүнкд дорхнь му юмс болад бәәх. Авсн үкр, эс гидж мөр, эс гидж хән бүрн уга болхла, тер малмудин мөнъгинь белддж бәәти. Йосн бишәр буладж авад тәрсн Клембовскин газриг намр күртл хәләггәд, гуйринь хурадж авад цугтнь эзиднь орулдж өгх зөвтәт, бийстн кәдлмштән, батрак мет кәдлсәнннь мөнъг авхмт. Хәрнь түндән бедртн. Зер-зевин тускар келдмн болхла, тәдн йир муугъар орулдж өгчәнәт. Хәрнь тәнд медүлджәнәв. Болв эн тускар тапла манд дөнъгән өгсн мана германск союзникудин дәнә йосн күүндх. Тәдн цуг эн тускиг бийстн тоолти. Эндр тәнд би немдж үг келш угав. Маньггәдур арви негн часла цуглран болхмн. Тапла дакад газрин халхин министрин чиновник күүндх. Цугтан ирцхәхмт, толгәгъасн эс болх ухагъан хайцхати. Медвт?

Ткаченко олн тал хәләл уга цааран-нааран йовдичьнв.

— Тарцхати!—болдж аш сүүлднь келв.

Селәнәхн, тенъгр хәләггәд, тарцхав.

XXV БӨЛГ ДӨРВН ЧАРК

Бархлзсн хар үүлн, хуучн скирдсн цаагъас гарад, кѳндрл уга зогсджасн уласн деегур нүүв.

Эндр Ткаченкин ик хурм болджана. Өлссн начальникүд шин ахлагчнăс хот уухан мартсн уга.

Фельдфебель өрк болснас нааран иим нертă гинчир үзэд уга билă. Обер-лейтенант фон Вирхов, штабротмистр Клембовский, газрин халхин министерствин чиновник Соловьев —эндр өдр подпрапорщик Ткаченкин уснд кесн шөл, өрмд хутхсн түүнтг, шарсн гахан мах амсдж үзцхăв. Көркхн күүкн Софья үксн адл цăасн, нам тегэд сăахрсн хурмсган өбдăн өргл уга гинчирт хот тăвдж өгв.

Эн йовдлин учрар, эцкнь күүкндăн эркн сăн майг, эркн сăахн кофтан боли күзүндăн зүүдг монистан зүү гидж закв. Эцкнь күүкиг кѳлăснь толгъа күртлнь хăлăдж оркад келв:

— Нег үг: толгъадк ухагъан эс хайхлач—алчкнав; Үүднăс шилджрдж гарвчн—алчкхв; үлү үг келвчн—алчкхв.

Нарн үүлнд хаагдв. Салькн гүүггăд халуон олсн үнрэр үлăв.

Цевр йирн долан градус спиртиг зѳвэр уснд урсахд, стол деер Ткаченко тăвв. Гурви чаркиг гинчирт өгв. Түрүн чаркиг штаб—ротмисрин деед зергăс Клембовский өргв:

— Эн чаркткиг,—гидж эн эклв, нанд ам аврсн, мини чик мухла—иньг Никонор Васильевичин тѳлă ууджанав; цааранднь помещикүдин зергăс газр ягъдж эзлхиг медхин тѳлă, селанă джиргълăс усхад бăашгон тѳлă давста өдмгăрн өбрхн, бăахтă улстгъан өгл авл боллцхин тѳлă, бийдэн герг эврăннь селон алдр сăахн күүкдăс шүүдж авад, крестьянк болснасьн ичл уга бăахин тѳлă; газран нег гарарн биш, хойр гарарн атахад бăрх кергтă, эс гидж бърдж торгъдж болш уга.

Эн үгэн келн бăадж штаб—ротмистр Клембовский үүднă өбр хадгдсн Софьюр хăлăдж оркад, нег кинггăр уугъад чаркан султхв.

Хойрдгч чаркиг газрин халхин министерствин чиновникин зергăс Соловьев өргв:

— Эн чаркткиг дурни тѳлă уухиг сурджанав.

Гинчир хошад уугъад оркв.

Гурвдгч чаркиг обер-лейтенант фон Вирхов өргв.

— Индийн тѳлă!—болдж французск келър келн, цааранднь келхиг күлăлдджăхиг медăд, уттхв:—Тинм тана зергăс. Эн хол бăах Украинă селод, модьрун крестьянк стол деер би Индийн тѳлă ууджанав. Үнүнă тѳрүц юм эс тодлджасн бăадл-тă нүдн ик холд мѳрлв.

— Бидн танд төвкнүн бәйлгь өгчәнәвдн. Тади манд гуыр өгчәнәт, ташр деернъ Индийур дәврх аамшг уга хаалгь өгчәнәт. Англий маниг Западт алджана. Болв нарн гарх үзг орх хаалгь ганцхн Стамбул—Багдад дәврдж одхш. Тар Киевәр, Екатеринбург, Севастополәр бас дамджд одна. Түүнәсн Германск кермс Батуми, Трапезунд орхми, би Мессопотамиг үзджәнәв. Аравий салькн германск салдсмудин чирәггьур үләджәнә. Индий. Индий. Бидн Англәс зуркинъ сугьлдж авх зөвтәвдн. Индин төлә!

Дөрвдгч чаркиг эзн өргв.

— Чидләрн кесн тоовртм хәрү эс келсндтн нк гидгәр ханджанав. Эн чаркткиг тана даалгьвриг күңдәгәд, олиг үгәрн болгьхн төлә ууджанав.

Гер дотр харнәггьу болдж одв. Терзин цааггьур бүкл уласна ац нисдж йовсиг гал цәкләд, хамтхасн күртлнъ үзүлв. Бомб мет хагьрсн огьтргьун дун герин хала деевр деер ирдж хагьрв.

Гиичир дөрвдгч чаркан уув.

Усн галв терз деер асхрв.

Усн галв дольган болад село дотраггьар гүүв.

Тер цагла гермүд нег бийәсн ивтрәд хар—көк болцхав. Улицәр усн гол болдж гүүв. Көк усна көөсн дотр цәклгьнлә харгьсн керәс шууглв.

Аггьар дүүрч гал цәклв.

Тер цагла ухаггьан алдсн, сәәхн чирәггьән деегшән кесн, дже гидж норсн Ременюк Люба сальк өрәд село дотраггьур йовад йовна. Эн кееггә ут майган үмсснъ хатхмр ханцта киилгтәггьән, монистсән күзүндән зүүсн, лентсәр бийән кеерүлсн, адгьм угаггьар йовад йовна. Дөгд әдл хар үснд боосн лентсиг галв салькн делскәд таслн алдад йовна.

Ишкм йовдж оркад, зогсад, герин чиигтә эрс илнә.

Эн күн дуулдж болш угаггьар өбдән авад хорн дууггьар дуулв:

Өрүн манггьар дотр

Өндр моддуд нәәхллднә.

Әднә дор таран улана,

Эгл Любочка тедниг чимкнә.

Гентки Любочкур экнъ ирәд:

—Герүрн хәрич—гинә.

Багь сәәхн чамаггьан

Васильд өгхәр седджәнәв.

—Би эврәннъ Васильд

Бәәсн ухаггьарн дурллав,

Энъкр иньгдән күрч

Эврәннъ билцг зүүлггьәнәв.

Эн дәәвләд, өвдгәрн күчтә ус түлкәд йовад йовна.

Огьтргьу сөөннъ өрәл давтл, зәрмдән селод өөрдәд, зәрмдән селоггьас холд күрджннәд йовна.

* * *

XXVI БӨЛГ ПАРТИЗАНМУД

Үүлдвр хамган чилэгъд,

Үксн цагт намаг,

Өкәр саяхи

Увравһам ьргн теетгь оршати.

Шевченко—Гераси.

Сөбннь ьрәллә Котковин үүд кун цокв. Семен терз тал гүүв. Семен цәкксн галин герлд Софьин альчур таньв. Эн үкс гигъад үүд тәәлв. Софья гүүгъад ордж ирн чичрсн гарарн үкс Семениг теврв: Күүкнә үснәс, Коткон киилг деер усн гооджад бәәв.

— Семен, зул!

— Юмб? Эцкчнй?

— Эцкм...

— Уурлад бәәнү?

— Нохад дорхнй дор. Ой, көлм намаг даадган уурчана.

— Су.

— Буйн болтха, үүнәсн зулич!

— Ус у.

— Зул гинәв, би чамд келджәнү!..

Семен киирт гарарн беш дееркиг иләд, хустг олдж авад шарджннулв.

— Зогсджә. Хустг бичә шата. Газагъас хәләджәхлә ягънач?

Фрося эктәгъән терз бөглдж гүүлдв.

— Ода шата—гидж хавджнъндж чичрсн Фрося шимлдв.

Уллзгсн бичкн галин заль, улан дермүдәр терзнь бөглә-тә гер дотркиг гегәрүлв.

Софья бешин өмн ьрч деерән гариннь хургъд хугълад, урлан долагъад сууна. Энүнә нүднй бальчг болсн чирәднй зелүлдж гилвкв.

— Семен, зул гинәв!—гидж Софья адгъад, ухан уга бәәдл-тәгъәр келв.—Минь ода зул, эс гидж манъгъдур ора болдж одх. Харнъгъу деер эрт зул. Исус Христосин зергин төлә мөрән татич. Көгшн шулм, кишва чөткр—мини эцк чини тускар немш комендантд цаас орулдж өгв, комендант „сән“—гив.

— Тиим—гидж келн газр хәләгъад орклгъиләнй, Семенә урлнй татв.—Тиим, сөбннь ьрәллә мөрән тач авад, күүнә юм хулхалдж йовх мет эврәннй гертәс гархм болдж эс бәәнү. Нанд бас эврәнм ьрк-бүлм бәәнәлм: белвсн әкм, ьнчн дүм, үгән авлдсн дуран өгсн күүкм. Му болв чигн герм бәәнәлм, цөн

болв чигн малм баянлм, бичкн болсн бийн эвранны гарари хагълад, эвранны колсарн услад осгсн тарам баянлм. Аль бисас ирсн кишва хортдуд, гертм биди оркад, крестьянск джиргъ-линм дун мод тавад, намаг эвранны амулиъ джиргълаъм кобгъ-ад, дурта газртан кеер хонад, кец дерлад йовтха гиджанлм. Эн харнъгъу сѳ, нудн халасн талан йовтха гиджанлм. Ода би нарн гархас ѳми, энъкр экан, ѳнчн дүүгъан, тарсн газран, келсн күүкан хаяд, хурминн ахлациран дүүджлата кевтн хаяд, эвранны гертас зулх болдж гарчанав.

Тиигдж келн Семен эвранны батарейан санчкад, Самсонов командириг санчкад, түүнә сүл келсн үгинь санчкад—бийан бардж ядад уульв.

Салдс бѳс кинлгинн хормагъари нольмсан арчдж оркад, кружкар дүүрнъ ус уудж оркад, хон шүднъ зуугдад, аранъ таг болад одв.

— Уга, кишва нохас, тиим йовдл үзхн угат. Ээдж, тергн деер невчкн саал, ѳдмг тавти, аргул сарагъас Клембовскин „Машкиг“ гаргъад авч иртн. Чи, Фросичка, госан умсдж авад, үкс гигъад Ивасенковур одлчн. Эвранны тер шулм Миколдан „Гусакан“ аргул котлад, авад ир гидж келв ги.

— Би тер мѳриг эвранны „Машктаг“ парлулдж татнав. Эс гидж илгъас уга манъгъдур тер „Гусакиг“ Клембовскинүр хәрү авчкн гиджанә.

Фроська үкс гигъад у госнд колан дүрв, болв энүнд йовх цол болсн уга.

Чѳѳджлхан мартад, сул орксн үүдн тәәлрәд, түүнә цаагъас Миколин салдасн толгъа үзгдв.

Эн унтад уга улс үзн ѳврсн уга, тер юнъгад гихлә эн кишва сѳ күн унтдж чадш уга билә.

— Иим цагла танагъур ирсн гемим тавдж ѳгит, би, авгъ Семен, тан тал...

Фроськла хамдан йовдгболсара Микол Семенәс хордг, күндлдг болв. Эн кезәд чигн „авгъ“ гидж келдмн.

Микол дуланар хувцлдж, үнүнә хусгдад уга, баахахан күүкдинлә адл чирәнъ сансан эркн биш кұцәх бәәдлтә.

— Авгъ Семен би танд эртинә Балт орад базрт одхдтн эвранны „Гусакан“ ѳгч эс билүв. Ода нанд эвранны „Машкан“ колсинъ ѳгит? Би мѳритн эвранны „Гусакла“ парлулдж татхар бәәнәв.

— Би чамур бас эн кергинчн тускар Фроськиг илгәхәр седдјәләв.

Семен ковүнүр шилтдж хәләв.

— Ююнд одхар седдјәнәч?

— Юмнд одхар.

— Сѳѳннъ ѳрәлләй?

— Тиим, минь ода.

— Альдаран болв чигн. Авгъ Семен, дакад нег юм бас

ягъад болв чигн ѓгч ўзит: Танд нег сән гидг наган бāāsиг сумтагъинь ўзлāв...

— Наарич, невчки зуур—гидж Семен Миколиг кўцц келл уга келв.

Эн хойр газаран гарв, кўцц ѓрāl час болл уга „Машк“ „Гусак“ хойриг татчкн Семенā тергн кузнин ард ирдж зогсв. Семен кўзнāс дўрātā бāāсн зер-зевāн, гаргъдж тергн деер тāвв. Микола тедниг соломар хучв.

Софья Семенā ѓрч деер киисв.

— Хāāmнь, намаг бичā хайич. Намаг бийлāрн авич.

— Уга, Соня. Тним уха бичā сан. Тана кўўкд улсин керг бишл энч, мана—салдс улсин керг. Намаг кўлāгъич, бичā санад бāāгъич. Тенъгр ѓгхлā, даруд ўзлцхвдн. Тер кишванрчнь удан мана газриг эзддж чадш угал. Не, дарунь харгълцх кўртл!

Тўрўн ўгāн авлдсн байрта ѓдршнъ эдн теврлдж оркад, кесгтāн нўлмсн ивтрсн гаран ўмслдв. Дакад Семен эздждāн толгъагъан гекв. Ээджнъ бас гекдж хāрў ѓв. Фроськиг Семен даларнъ аргъл ташв.

Семен Микола хойр тергн деер гарад суув. Тергн кōндрāд гарв. Тергн куузниг эргāд йовхла, Фрося салькинд орхнъ хурдарнисдж ирāд, тергнā дōрā деер зогсв.

— Эн кевтāн нанд аш сўўлднъ тōрўц ўг келшговч? — болдж Фрося Миколин чякинд шимлдв.

— Омннь келсāн келджāнāв: намаг кўлā, бичā сан. ѓѓрхнд шидрāс ўзлцхвдн.

— Альдаран йовдж йовснтн энв?

— Амд болсвдн—сонъсхч.

Микола мōрдиг шилврāд орксн, тергн харнъгъуд геедрāд одв.

— Не, залу, сўмсчн арсн дотран бāāгъā бāāнў, эс гидж газаран гарч одву?—гидж чонджин ѓѓр бāāсн площадт кўрч йовад аргъл—шимлдāд дў кўргн болх кōвўнāсн сурв.

Тенъгрт нег чигн одн ўзгдхш. Хур ордган уурв. Хуучн кедмнā модн харнъгъу дотр булхад āрā бархлзв.

— Би нам сўмс гидг юмиг медāд угав—гидж генткн мōрдāн зогсан дў кўргн келв:—би дāāнд ордж ўзāд угав.

Минь тер цаглань буугъин хундгар толгъагъарнъ цокснд, часовой дун уга унад одв. Семен драгунск бууга, Микола гартан нагата хоюрн тергнāс гāрāддж бун, дўўджлātā улс деер ѓкāлдв. Семен ўкс гигъад дў кўргнāннъ гар атхв:—

— Адрад хагъад орквзгоч. Дун угагъар.

Микола салдсн толгъагъас махлагъинь авч шивāд, āмн чидлāн гаргъад наган—пистулин ишār бас нег цōѓк цокдж оркад, дун угагъар модн деер гарад элкддж оркад тонъгъргар деесдиг керчāд орксн, кōшдж одсн хойр цокц аргъл чингтā ногъан деер ундв.

Залус цокцсиг ўкс тергн деерāн соломар хучдж оркад, дее-

рнь часовой салдсн цокциг тавджд оркад гүүлгэд гарцхав. Эдн голин дор терган зогсадж оркад немшиг усна гүүнд хайв. Селогъас аргул заагдж гарад, хаалган баруулш уга санатагъар, хаалгас ииган гарад кесг дакдж тергарн эргүлдж оркад, аш сүүлдн мординь баяси чидлар уездин гүүнур гүүлгэд гарцхав.

Ор цаатл арви наямн—хорн дуунад йовси эдн гүн болн уутън салагъар ордж ирцхав. Эн эджго газр билэ. Гол дотрагъур йовад, дегэд ил олн кун медлго садт курч болхми билэ.

Йосндан холин баран үзгэд баяв. Талрдж йовси уулн заагас нарн улагъад гарч йовна. Тоган шинлэ оралдсн бальгч дотр цецгас бас үзгднэ.

Микола толгъаган окалгэдж оркад, чирагъан хойр гарарн буркен сууна.

— Бурхи аалдг, бурхи аалдг—гигэад унунэ цаасн урлмуд давтв—эврэм гарарн унуг асхсн цусиг тавджд огч.

— Халэгъит унуг, йоста да үзэд угань ода медгддж баянэ—болдж Семен чангъур келв—бурхнас торун юм бича сур, илгас уга терчн чумаг кундлш уга. Бурхи чамла нам күүндхэр чигн седхн уга. Олн чамд тавджд огх. Харнь чамд ханлт бргх.

Шаргъ нарн маслини модна ут хамтхасн деер тусдж мандлад, терун деер суусн шовудиг бас халав.

Удла эдн садур ордж ирв, тер цаглань сад заагас дорвн-тави кун гранат гартан барсн, буугъан омнан барсн гүүлдэд гарч ирцхав.

— Зогс! Кембч?

— Селанэхмдн.

— Эдн манд кергтэ. Аль ордж йовцханат?

— Кишва улс уга газрур.

— Улм сан. Ман тал ирдж йовцхахм кевтамт, зер-зев баянү?

Салдс авцта наган-пистул, трехлинейн драгунск бу, гарар хайдг хойр лимончик—гранат болн дорвн немш бу, кедү линейн тас авг, медгдхш.

Семен ун келджанэ. Немш дорвн бу билэ. Негнь сдбнэк немш патрули, наадг гурвн саак гурвн немш салдсмудин бус баадж. Тиикд тер, буусиг Микола авад бултулдж орксн баадж.

— Сан. Немш бууст сумн баянү?

— Немш буусм сумн уга, альдас авхан медэд угавдн.

— Тенгэр цокг, ягъсн улсвт! Немш бус збнэт, збнэт, сум тедндэн олдж авхан юнъгад эс медцханэт? Хот-хоолас юмн баянү?

Саал, одмг баянэ.

Одмг, саал манд бийстмдн дала. Чочад пулемет танд баядм болвзго?

Семен Микола хойр соломиг авв. Амти укс тергнир халан, аргул махлагъан авцхав. Зармнь кирсдж мбргцхав.

— Мана Советск йосн, — гидж Семен эклв: — хоюри мини хурмин ахлачир. Эдн нанд худирин уг авч өглэ, юм ишклгънэ хурмдэди ахлдж одцхала. Авлгъна хурмдэди орлицдж эс чадцхав. Эдн хойр чиги, би чиги хурмиг кедж чадсн угавди. Альдас ирсн медгдл уга кишванр ирд, крестьянск джиргълиг тарагъад хайдж оркихав.

Тергиг тави биш дөч шаху эргнэ селэдэс гайдамакудин болн немшнрин эзлгънэс зулад гарч ирсн улс бүслв. Эдн уунд цуглрхлари, гартан бу авад, советск йосна төлэ ноолдхар цуглрцхав.

Дун угагъар, махлагъан авсн эдн тергиг садин нигтүр, цөн землянкс тал. йовулад бичкн полянкд, көк уди — модна дор матрос Царев болн сельсоветин ахлач Ременюк хойриг оршадж оркад, тер дунд эднэ нердиг бичэд, кирс тэвдж оркад, матросин махлаг деернэ хадь.

XXVII БӨЛГ
УЛАН ТУГМУД ДОР

—Немшир ягъдж өбгн?
—Немшир ягъдж йосавчы
Цайси иртä сүвс
Цаган күлэгъд кевтлэ.
Н. А. Некрасов

Зун өнъгрäд, намрин сар ургъв. Зуна сүл сар—август эклв.
Уърмүд,—гидж Революционн комитетсин болн Киевск губер-
нин штабсин августин дундагъур Украинä кöдлмшч болн кре-
стьян улс тал гаргъсн дуудвр эклдж.—Правый социал-революци-
онермүдäс болн меньшевикүдäс тогтсн Украинä Центральн рада,
Украинä помещикүд болн капиталистирт дөнъ болад, немшäс
цегр дууддж авад Советск йосиг хамхлад тавн сар болджана.
Эн эднä эзлсн тавн сарин туршарт капитал батрхин төлä кöдлмшч-
крестьянмудин цусн асхрджана. Эн цаг зуур күч-көлсч олна
гартас Советск йосна революционн диилврмүдиг буладж авад
Гинденбург тавг доран ишкв.

Газриг крестьянмудас авад, помещикүдт хәрү өгчкв. Тернь
багъ, галзурсн помещикүд селос болгънар ирсн гайдамацко-не-
мецк карательн отрядär дөнъ авад, крестьянмудт өдмг үлдäl
уга, нег деншг чигн үлдäl уга авч бääцхәнä. Эдн күч-көлсч оln
Советск йос тогтахдан помещикүдäс буладж авсн юмсинг цугтнь
цуглуудж авч бääнä.

Эднä ховдгин тускар келдг үг уга, эднä өшрлгънь тенъкән уга.
..Ростовас эклäd Троянов вал күртл, Курскас эклäd Джан-
кой күртл, нааранднь хар тенъгс күртл; аав Днепр деегүр,
түүнä ах төвкнүн Дон деегүр, бас хурдар гүүдг уста Днестр
деегүр; шведмүдин үкär заагт, скифск өндрмүд заагт; уласдин
болн акацистин цäлгъätä гермүдиг төгäläd; теегт өнчрсн өнъгтä
салькн теермс төгäläd; өлгädән кевтхшнь, үдин хар үүлнä сүүдр
деернь унтсн, эс хадгдсн салан туршарт; энъдән байн сäähн
Украинд—цагларн тärән болад, шар тенъгс болдж делсäd, цуг
Украин энъгдән наладж шавшад, шаргъ нарн дор гилкв.

Болв, эн сäähиднь, өргн газртан оln бахтдж бääсн уга.
Даджрмдж уга бääхдән тäräd, мухла цагтан хурадж авчав...

„Советин йоснла хамднь ю гееснь ода цуг Украинä кöдлмшч
олнд ил“—гидж дуудлгънд бичätä бääдж.

Кöдлмшч болн крестьян улсин зүрки дäkнäс, Советин йосна

тӧлӧ ноолдхар, штурмар йосиг хӧрӱ гартан авхар галзурдж шатлӧв.

Эндр эс болхла, маньгъдур немшнр крестьянмудин теетк гуйриг зӧбгъӧд авч одн гиджӧнӧ.

Ганцхн баячуд ӧдмгтӧ улдхмн. Гуйрта Украинӧ кӧдлмшчирнӧ болн крестьянснӧ харгъндж уӧкх зӧвтӧ болджана, помещикӧд крестьянск гуйрас авсн мӧнъгӧн тооллх болджана. Ода цугтадм бидн ил, кемрджӧн дакад нег долан хонгт немшнр болн Скоропадский толгъачта помещикӧд Украиниг эзлхӧ—манд харгънхас нань аргъ уга.

Ода, эс гихлӧ кезӧдчн болш уга.

Дакн нег дола хонхла оратдж одх. Бидн торл-тогтл уга олна восстань кедж, кӱч-кӧлсч олна хортдудин ӧмнӧс дӧ босхх кергтӧвдн. Цевӧс нань бидн тӧрӱц юм геехн угавдн! Эс гидж мал мет мухлалгддж, делкӧн баячудиг байрлулдж харгъндж уӧкхмн, эс гидж делкӧн пролетармудиг байрлулдж, мана даджрачнриг уга кедж хаяд, сул сӧӧхн—Советск йосан тогтадж авхмн. Минь эн цагла селӧдӧр болн деревньсӧр восстань эклв.

Гетман Скоропадскин панск кӧвӱдиг кӱч-кӧлсч оln Коростена ӧр цокв. Шорс эврӧннӧ отрядтӧгъӧн Киевин ӧмн, аав Боженкота хамдан Черниговщин деер Украинӧ ӧдмг болн бал амсдж уӧхӧр седсн гайдамакудин болн немшнрин сӱмсннӧ авв. Могилево-Подольскин ард бийд Куковки, Перебиловки болн Немирца областьсӧр хойр минъгън селӧнӧхн босдж. Тер сӧ Проскуровин ӧмн поезд хаалгъас гарч хамхрв. Лубна ард помещикӧдин скирдс шатв.

Газр дорас, толгъагъасн авн кӧл кӱртлӧн харлсн Донбассин шахтермуд гарч ирӧд, нар хӧлӧдж эс дасн цагъан нӱдӧрн гердлӧв.

Хавра, хортнла Змиевин ӧмн дӧӧллдсн Луганский слесарь Клим Ворошилов, ода бӱкл церг цуглулдж авад, дӧӧллдн йовдж Царицынӱр гардач болн ур Сталинӧ церглӧ ниилдж авад, кергтӧ цаглань хортдиг цокхар ирдж йовна.

Унӱнӧ нарнд ӧгрӧд бӧӧсн, сумнд салврад бӧӧсн улан туг альд уӧздв чигв, эднӧ ӧмнӧс кӧдлмшч болн крестьян улс гарч ирдж байрта тосцхана.

Газр дорас гарч ирӧд, ӧмнӧснӧ герл угагъар бӧӧдж дасн шахтермуд бас зӧрлндж ирӧд ниилцхӧнӧ. Ардан пулемет чирсн, модн дотр бӧӧгъӧд, зерлгшӧд бӧӧсн мӧрдӧн кӧтлсн, бӱкл тавн сард бань уӧзд уга улс, кӱклтӧ партизанмуд бас ниилцхӧнӧ. Гетманск цергӧс зулсн салдсмуд бӱкл взводмударн ниилцхӧнӧ. Кубанӧс болн Донас эврӧннӧ йосни тӧлӧ боссн казакуд бас ниилцхӧнӧ.

Эдн цуг нииллӧд, тер дӧӧч улан тугин дор зогсад, махладан кӧндлнӧ улан кенчр хадцхана.

ХХVIII БӨЛГ КҮҮКНЭ МОРДЛГЪН

Тер матрос Царев болн сельсоветин ахлач Ременюк хойриг оршасн көк садт, ода дөчн биш, багъ гихдэн элвг зун тэвн күн цуглрсн баяна. Эдилэ хамдан залусан тэвдж өгл уга дахсн хойр күүкд улс күүкдтэ-шуухдтагъан, хөбтэ-хургътагъан бас баярлсн баяна.

Энода зулдсн цөн улс биш билэ, эврәннь штабта походи кухнъта, пулеметн командта, мөрн цертгэ, артиллерта—бүкл пар тизанск отряд билэ.

Артиллернь болдж негл уулин тов билэ. Эн тован бас нег дөгүрн нүүдж йовсн тату-тартг отрядас хойр пулеметэр, дөрвн немш буггъар, австрийск палаткар болн зургъан чинънүр саалар сольдж авсн.

Товнь чеедж чигн, сумлдг яршг чигн, сумн чигн уга билэ. Болв, үүнэс арвн наамн дуунад Песчан гидг селод нег күүнд дигтэ болмар дүнъгэ сумн дарата баях занъг гарад ирв, тегэд чигн эдн түүнлэ дольг кедж болхд икэр ицдж баяцхалэ.

Товиг Котко Семен командлв. Дэ үзэд уга багъчудт товин эрдм эн дасхв.

Сад дотр, көк удна сүүдрт брезентэр хучата, немшнрэс буладж авсн интендантск тергд, хойр төгэс, мишктэ гуйр, шикр, яршгтэ тэмк, бочкта газра тосн яралдихана. Сад дотрагъур пулеметмүд эс тэвгдсн болхла, эмалнь тохата мөрд моднас эс уята байсн болхла, эн баядлиг үзсн күн, гүүлгач зогсдж—гихми билэ.

Позицин даяна йосар, сад салала гүн, күүнд медгдш уга хаалгъар залгълдата баяна, модн деер өдр сө уга өврэр кесн бүүшкүртэ күн харулдна, „отрядин штаб“—гидж көк карандашар харгъа деер бичэд, үүдн деер өлгсн мазнк—герин үүднд Никола Ивасенко, козыркнь хэвргышан халасн салде картушта, өвдгддж суусн, уульн гисн дуггъар полевой Эриксона телефонд хаякрв:

—Степа, чи намаг соньсджанч? Харулч, Степа! Чи намаг соньсджанч? Харулч! Харулч! Харулч! Гэ болич цааран!
Болв харулч хэрү эс өгв.

Никола солдатк кевэр уурлдж энүг кесн Эриксон, нигдж хөбтк төрлдэн күүндх бол—гидж харагъад, линий халахар гарв:

Тер өдр отрядин штаб подпольн көдлджэсн губернк ревкомур, залгълда кехэр тэвсн күүгъан күлэджалэ. Отряд

дääнд орхдан ики эрт белн болчкси бääлää. Артиллерий уга болн, ташр күүдэх тодрха даалгъвр бас чигн уга болв. Болв, ревком õмнк долан хонгт, эднлää ниилхär бүүкл тавн сарин дунд немширääс болн гетманцпрас бултад Приднестровин уездин садмудар улан цеггин гиигн батарей ирдж йовна гидж соньсхла.

Ода болхла эн зәнъг õврдж болхмн. Болв тер тууль мет, зärm крестьянск дворт õвсн дор эврәннь часан күүлгъяд дõрвин дундур дюйм гаубиц, күүц сумта—юютагъан дарата бääгъяд бääдг цагт—эн зәнъг õврдж болджасн уга.

Тиггяд, артиллерий ирх болджана. Батарей ирхиг орггарн хälläлдäд бääнää. Аргъ тасрсн цагт нег пулеметärн чигн хагъад орцхах билää.

Дääч приказ уга болад торвр болджала.

Эдн разведчикән ямаранар күүлджаснь медгддж бääнää.

Одак харулч пунктнь хәрүү õглго бääснь иим учрта бääдж: харулч модн деер суугъад, гентки сад дор ордж ирсн мах уга, арвин дõвр кӯрсн дунгә шар күүкнлää күүндäд суудж.

Күүкн шора болсн, салврха хувцта. Нүүкн ут кõлинь хургъдас цусн гарсар шинджлхнь эн күүкн кесг дуунад гүүгъяд орксн бääдлтää. Тахта хамр деегурнь болн манъча деегурнь кõлсн гооджна, аман загъсн мет анъгъалгъсн, гүүнär киигъән авв. Шар нүүднь кõõмгтää чирää деернь цагъан болдж медгднää.

Кемрджән шар үснднь эвтägъяр боосн ситци лент уга болсн болхла, утвр болсн тõмр сам манъна деернь эс хатхата бääсн болхла үнүг селон елднь күүкн гидж сандж болхмн.

—Зогс!—болдж харулч хääкрв.

—Зогсджанав—болдж күүкн хәрүүцв.

—Моднур õõрд!

—Õõрддж йовनाव.

—Чи мана сад дотр ю кедж йовнач?

—Ахан хääдж йовनाव.

—Чи үнд юн бääхиг эс үзджәнч? Ямаран ах бääх билää чамд, знчнь позиций. Ирсн газрун хәрүү хәр!

—Үүнд ямаран позиций? Гайдамакудий, эс гидж селәнәхнәй?

—Селәнәхнәй!

—Нанд селәнәхнә позиц кергтää.

—Фрося!...—гидж гентки харулин пунктур гарсн Микола келв. —Теньгрцокг, Фроська...—эн цааран сад тал эргяд хääкрв:—гей, Семен! Орудиян хай: ман тал Фроська ирв!

Эн үгән келн Микола күүкиг бийиннь ардас дахулв, күүкн ишкх болгъндан арагъан зуугъад, әрää гидж йовдж йовна.

Семен дүүгъән үзн, му уха тоолад оркв.

—Фрося, менд! Юн болв? Ямаран үүл буугъад одв?—болдж Семен чирмл уга күүкнүр хällәгъяд келв.

—Бурхна гегән аалдг, дав деер цугъар му биш,—болчкад күүкн энд-тендән хällәдж оркад:—ганд усн үгай.

Фрося нүүдән аньн, зуугдсн арагъан хавджнһнулдж оркад,

бийн бәрдж ядад хәәкрдж уульв.

—Ой, әмтн. Тер кишва нохасин даджрмджиг цааранднь даадж болш уга. Одмг, гуйриг үлдәл уга цугтнь цеврләд авчкв. Селәнәхи пана тәрә хураджацхана. Әмти харгънад үкцхәджәнә. Гайдамакмуд кииссинь буугъин хундгар цокад босхцад, ташр наад бәрәд инәлднә. Әмти сүл киилгән хулдад Клембовскд мөнъгинь орулдж өгчәцхәнә.

Мөнъг өгч әс чадсинь көгши болв чиги, бичкн болв чиги, нилх күүкдтә күүкд улс болв чиги—өршәнъгъу угагъар алцхана. Цуг әмтиг Клембовскин двор дотр ээрч оркад неджәдәр сарад орулдж авад цокдж-цокдж тәвцхәнә. Хойр күн көләснь бәрнә, наадк негнь хәәкрдгән ууртл цокна. Зәрминь шилврәр, зәрминь шомплар цокна.

Ой, Сомен, энъкр ах мини, манаг цеврләд авчкв. Төрүн юм үлдәсн уга. Мөрнә дольгт гурви зун арслнь өгтхә гисиг әс өгснд, эәдж бидн хойриг бас хәәкрдгән ууртлмдн ташмгар цокцхав. Бурхи әәлдг, намаг ик удан цоксн уга, би шулун менрәд хәәкрдгән уурв. Эәдж хәәкрдж өгсн уга, тинкләнъ уурлад йир удан цокад, наад бәрәд инәлдцхәв. Алад хайчкв, хәрн дәкдж эәдж көдлдж чади уга. Эәдж ода әмт кедәд гууль гуудж йовна. Түүнд күн төрүн юм өгхш, юнъгад гихлә бийсднь иддг юмн уга. Ткаченко Софьиг эцкнъ Клембовскд герг кедж өгчәнә.

Семенә нүднъ көкрәд одв.

—Зогсджалч! Софья бийнъ үгән өгвү?

—Уга. Эцкнъ күчәр өгчәнә. Эцкнъ Софьиг пөөгүрт бүкл долан хонгт бәрджәснь эн. Оцклдүр сө би бултдж одад үүди гатцас Сонькла күүндвв. Уүди гатц дже гитлән ууләд наид келв,—Фросичка, буйн болтха, бәәсн газраснь хәәгъад Семенд, кишванр маниг хагъцулджана гидж келич гив. Семен намаг мартад орксн болвзго, би Семениг төрүц марш угав, сөөд унтл уга ганцн бийинъ санад бәәнәв, болв намаг әднәс булагъад авч чадх гидж ишжәнәв. Тиим болхла үкс гитхә.

—Хүрмнъ кезәв?

—Эндр асхи манахна чонджд болхмн.

—Хәләйл!—гидж хәәкрн Семен командирүр гарв. Болв доран эргн командир штабтагъинъ цуг партизанмуд цуглрсн сонъсджасиг үзв.

—Үр командир болн дәәчвр, тадн үнүг сонъсцхавт?

—Сонъсцхав!

—Сонъссн болхла. дәәч мөри деерән гарлго ю кеджәц-хәнәт! Үр командир, Зиновий Петрович, отрядән босх!

—Уга, Семен. Губревкомин приказ угагъар, артиллерий угагъар, би отряд босхх зөв угав. Эн отряд чини чиги биш, мини чиги биш, күч-көлсч олна отряд, Советск йосна отряд. Дәәнә йосн тиим юмн. Чи Котко, көкши салдсәлч, эврән сән медх зөвтәч.

—Тиим болхла, тер дәәнә йосн гигъад мини хөв джиргъл үрхмб?

—Уга, Семен. Эврәннь хөвән эврән мед. Мана мөрд, тергдас дуртагъан ав, пулемет сумтагъинь чигн ав. Эврән мед. Би тер тускарчнь төрүц хәрү келиш угав.

Командириг эврәннь герин өөр одтл, садас сән гидг хойр мөр татен бричг—терги гүүгъад гарад йовад одв.

Микола Фроська хойр тергнә өмн бийднь зергдддж суудж. Семен пулемет деер өкәгъад тергнә ард суудж. Семенә сул йовси скамейк деер кергтә цагтнь дөрвдгч кӯ суулгъдж болхм билә.

Нари хурдндан орад ирдж. Теегин сальки чикид дуулв. Күчтә Семенә мөрдин өмнәс, өвснә толгъа деер делән саглрулен цаси әдл өрчән цәәлгъси, кәдән агъарт адун мет үүлн нүүдж йовна.

Зурми нүкнәси гарч ирәд, ар хойр кәләри зогсад чичкннә.

—Микола, бичә йрвл. Шавддж өг!

—Би йрвддж йовхшв.

Мөрдин хамрас гарси кәбси теегин шар цецкә деер тусна. Мандлси алтн гаси оди тенъгрт шатв.

Садас гарси кевәрн терги селогъур нисәд, ордж ирв. Село дунд бәәси чонджас гал гарна. Үүдн хоорнд бәәси улс Семениг таньчкад, өврдж шууглдв. Гүүлгә йовтлнь гәрәддж буугъад хойр гартан гранат авад, Семен чонджур орв.

—Мөргүлчквү?

—Уга, күргннь шин ирв.

Семен чонджд ори Софьиг үзв. Монистсән зүүси, лентсән шавшулси, толгъань кенчрәр бүркәтә, Клембовскла зергләд зогсджана. Клембовский кеегъа хувцан үмссн зогсдж бәәнә.

Нег гарарн чашкиннь ишәс бәрсн, наадк гарарн дәәч гусарск картус өрчдән шахси, Клембовский нег кәлән өмәрән тәвси, деернь цаган бееләтә гар венец бәрджәси шовгър толгъагъан өкәлгъс гигъад зогсдж. Оли өбкв шамин заль угата болси селон чонджиг дүүргв. Чонджин потолокд кәк ширәр зургдси Саваоф—гидг бурхна бийнь Семенд лавтрагъар үзгднә.

Болв эн дәкдж төрүц юм эс үзв.

Цуг наадкснь ниләд муульта сән өдрин бәәдл үзүлв.

—Сонька, нааран гар!—гидж Семен толгъа деерән гранат өргв.

Софья, мел үнүг күләджәси болдж медгдв. Дун-шүн угагъар күүкн эрги, гиичриг түлкчкәд Семенә өмнәс гүүв. Эн гүүдж оди Семенә гарла зуурлдв.

—Аргүлд, бичә бийләм орад! Шуд гүүгъад, улцид, зогсджаси мана тергнүр од—болдж Семен келв.

Нисси хурдар күүкн улцид күрв.

Амти юн болджахинь медв. Семенүр дәврцхәв.

Семен өөрән кеегъа хувцан үмссн Ткаченког үзв. Эн гайдамакск хувц үмсдж.

Дөрви георгиевск крестмүдн өрч деернь яралддж. Цогонь жуучи цергә, фельдфебелин биш, нам йосн офицерск алтн, нег

одта.

Семен Ткаченко брчәрнь чичи, гранатан хүрүлв.

—Иигән гартн, эс гидж тарачкнав!—болдж эн хәәкрв. Амтә үүнәс заагрв. Семен гүүдж гарн, тәәләтә бәәси үүдәр чонджин дундур сугъ бәрлдүләд гранатан шивәд оркв.

Авртә күчтәгъяр хагърсн гранатин киид делсәд, зулмуд унтрцхав. Терзин шилмүд талхм болв.

Софьин көшн гарарн пулемет атхдж кевтси терги деер Семен гарад оркв.

—Йовул!

—Йовула йовнав.

Мөрд гүүгъяд гарв.

Эднә ардас халдв. Сумна әәг сальки дарад сонъсхл уга бәәв.

Терги кузнла зергләд ирв. Цаарандкнь энъгдән тег билә. Минь эн цагла тергнә хәвргәәс мөртә гайдамакмуд дәврцхәв. Терги зогсв. Семениг ю-кү ухалтль газрт унгъагъяд күләд хаяд оркв. Хойр гайдамак чашкар пастрункс чавчв. Гурвнь шилврәр цоклджасн Миколиг буулгъяд авч йовна. Соня көидрл уга хаалгъ деер цәәдж кевтнә. Тави минутин дунд цуг дуусгдв.

Тер кевтән Фроськиг күн үзсн уга.

Гайдамакмудиг кузнин цаагъас гарч ирлгънлән күүкн гәрәддж бугъяд, моднла шахлдад суусн бәәдж.

Пастрункнь шавсн мөрд үүнә өггүр ирв! Күүкн аргъул негиднь өбрдәд деләсн авад, татлда бәәдж әрә гидж ундж авад, нүцки өскәгъәри дәвәд, харнъгъуд гедрв.

Бәрәнә улсиг селод авч ирв.

XXIX БӨЛГ

ЗАРГЪ

Баянд, хайдани амид
Басл аямшгта үкл.

Шевченко

Мангъдуртнь нари гарад уга йовтл селон ард улан тоосн бүргв. Эн ганцхи немш йовгън боли мөртә церг чигн биш, немш батарейс селогъас өрәл дуунад бәәсн толгъа деер тосхгдв.

Өвснә толгъа деер әрә нарна герл мандллгънла дәәнә бұшкүрин дун агъарт хадгдв.

Немшир село бәрүлджәгъад гаубицәр арв дәкдж хав. Тавн бомб Коткон гер деер тусад, тоос кедж хаяд, орминь харлулдж үлдәв. Наадк тавн бомбнь Ивасенковин гер деер тусад, тоос кедж оркв, герчи ормнь харлад үлдв.

Дәәнә бұшкүр даки нег татв.

Үдин дұнъгәд өөрән драгунс дахулси хойр тергнд немш заргъчир селогъар ордж ирв.

Клембовскин герин кирлцә деер стол, дөрвн стул тәвхәв. Столиг бийсләри авч ирси көк цемгәр бүтәдж оркад, карандаш, цаасд тәвв.

Стул деер воен-полевой заргъин ахлач обер-лейтенант фон Вирхов, докладчик—прокурорин зерг Беренс боли харсач, агрономическ офицер лейтенант Румпель зәәгъән олдж сууц-хав.

Дөрвдгч стул деер амдач гетман Скоропадский газрин халхин министерствин чиновник Соловьев зерг сууна. Үүнә барун гарнь кенчәр күзүнәснь дүүджләтә. Сөөнә чондж дотр гарнь шавтсн бәәдж. Эн учрар зүн гарарн хавтхасн портсигар гаргъдж авад, зүн гарарн папирос татд сууна.

Хойр герчнь бас чигн үнд бәәцхәнә.

Толгъадан шавта ротмистр Клембовский толгъагъан боосн орн деер кевтнә. Өөрнь төрүц әрүл прапорщик Ткаченко дердәнә.

Котко Семен боли Ивасенко Микола хойриг туудж авч ирәд, заргъин өми зогсав.

— Альзо—гидж келн обер-лейтенант фон Вирхов хамр деерән шилән суулгъв.

— Цаг үрәл уга—болдж күрнъ болси Месаксуди—гидж папиросиг амнури дүри Соловьев орчулв.

Суд бүкл дөрвн часин туршар болв.

— Тегәд ода ахир—гидж келн, аш-сүүлднй Соловьев босад, бичәтә цаасиг нүдндән өөртхәд, заргын шиидвр умшв.—«Крестьянин Семен Котко болн крестьянин Николай Ивасенко, негдвәр болхла, немш часовой алсндан, хойрдврар болхла йосн угагъар зер-зев хадгълад бәәцхәсндән, гурвдврар болхла чонджд мөргүл болджасн цагла гранат шивәд ротмистр Клембовский болн газрин халхин министерствин чиновник Соловьев хойриг шавтасндан, эн тускар герчнриу илткәәр болн бийснь гемән медснднй—хадж алхми гидж шиидджәнә. Хойр час болад шиидвр күцәгдхмн.

Заргын ахлач обер-лейтенант фон Вирхов».

— Болснь эн. Дарук үзлцлгън күртл.

Обер-лейтенант бееләгъарн саджв. Семен Никола хойриг хәрү сарагъур туув.

— Ода би чамас сурдж чацджанав—болдж хоюрн үлдәд, солом деер кевтдж оркад кәшәд бәәсн урлан күчәр зааглад Никола сурв:—сүмснч одачн цогцдчнь бәәгъә бәәнү?

— Мини сүмсн арви дөрвдгч джиләс нааран газа йова—болдж инәмс гигъәд Семен хәрү өгв.

— Мини одачн цогц дотран бәәгъә бәәнә—болдж Никола келәд, толгъагъан Семенә ээм деер тәвв — ой, тенъгр бурхи мини. Минь биклдүр күртл эндр намаг немш сумн алх гидж би санджалу?—гичкәд бичкн күүкд мет эн уульд.

— Болдж!—гидж Семен чанъгъур келв:—Амти цаач меддж оркх.

Эн толгъагъарн эрс дерләд кәлән джиидж оркад, күләтә гаран эвәрн тәвджд оркад, чанъгъур уйдлгъта хуучн Украинск ду авч дуулв:

Тасрха хурдн мөрн билә,

Тер мини күлг билә,

Хурц иртә чашк билә

Халхнь улан күүкн билә.

Аәмшгтә цаг өөрдв, зәрмдән дегәд шулун болсн болад, зүркн кинтрәд одна, зәрмдән дегәд удан болад күләмдж болад бәәнә. Тиигәд нег час давад, хойрдгчнь өөрдәд ирв.

Селогъас дегд хол биш дәәнә бишкүр бишкүрдв.

Удн харджнънад тәәлрв. Улан ората гайдамакск махлата Ткаченко ордж ирв.

— Котко, ду дуулджанч? — гидж эн Семенлә зерглджд зогсад келв: — үкс гидж дуулдж ав, эс гидж цагчнь өөрдджд йовна.

Унүн тал Семен нам хәләсн чигн уга. Ткаченко фронтин өмнәгъур йовднънджах мет цааран-нааран йовднънджагъад, зогсад, гурви хургъарн сахлан илв.

— Нанла күүндш уга санатавч? Зөвәр эргү йовдл гаргъджанач. Нанд келх үг бәәхлә келджд ав, нанд чамд келдг үг йир уга... Чи нанд харм болнач, Котко, чини джиргълин сүл часчнь эн.

— Чон мөр хармнад, сүл дел хойринь үлдэдж. Нанд төрүн юмн керго. Ирсн газрун хэрү од, минь эн сүл частм эврәннь килництә — киртә хамрари мини өмн бичә үзгд.

— Эргү бийв. Котко чи үни донта күйлч. Тер донта кевәри ода йовгън взводин өмн туугдад гарчаналч.

— Чавас минь эн гарим кишванр күлснәс биш—гидж Никола шүдән хәврәд келв.

Ткаченко чикдән хәләл уга, зуг колидж хәләгъәд, ишклнъ-гәр инәмсгль.

— Котко, ягъсн төләдән эргү болджахичнь кемрджән чи медхәр бәәхчинь, би чамд сүл частчнь келдж өгсв—болдж Ткаченко уттхв.—Чи Котко политик медәд угач. Экичнь одачн түүкә. Ухагъари дегәд ик юм санад оркджч. Газр деер бәәсиг цугтнь генткн авчкхар чи седвч. Нүдичнь йир хурц чини, гачирь йир ховдг. Сәәхн күүк үзи—атхад авхар седвч. Тер сургъульта, чини толгъач күүнә күүкн, угатә чамла ханьцш угаг чи меднәч. Дакад Клембовскин таргън мөр, сән газринь үзи мухла гарарн поб, атхкар седнәч. Эн таргън мал, сән газр, сельхозмашид хан болн бурхар манд учрсн Клембовскин ганцхн бийиннь сетрә учриг чини толгъа медхш. Эднә бийнь чини ховдг чееджд багъ болдж медгдв. Чи цааранднь йос үзвч, газр, усн, тенъгс деер уга йос; тер йосн таасгдад чи каторжи худиртагъан, большевикүдтәгъән хамдан эврәннь киртә гарарн бурхна йос буулхар седнәт. Цуг эн чамаг эн сарагъур авч ирв. Котко, ухата улс иигдв? Үлгүрлхд авад намаг хәләч. Би андгъаран эрк сәәнәр күүәдженәв. Би ухагъари дегәд холд одсн угав, кемрджән санв чигн эврәннь дотран бәрнәв. Эврәннь начальникүдән күндлнәв. Күүнә сетрлсн юмиг, би эврәннь нүдн мет хадгльнав. Амтнә төлә зовнав. Би сансан күүцүв. Чи болхла күүсн угач. Ода би кемб? Чи кембч? Би ода чикәр кәдлсндән сарул-сәәхн вельможи пан гетман Скоропадскас эн офицерск погон авв. Би Сонькан дворянинд өгнәв, тенъгр өкләг, цаг ирәд эврән чигн дворянин болхв. Чи болхла, үксн үкр мет, күн медш уга үкәрт үмкәрхч.

— Худл!—болдж босдж ирәд Семен хәәкрв:—арсн, худл келджәнәч. Би нүкнәс мөлкәд гарч ирәд, тадниг, хорта могъасиг ясарн боогдулдж алхв.

Эн цагла хойрдад бұшкүр бұшкүрдв.

— Цаг өөрдәд ирв, Котко. Мана бурхн Исус Христосин евәләр мел кезә чигн нег негидән тачал угагъар хагъций.

— Нег дәкдж чи намаг күндлләч...

— Минь тикд би донта бәәджив—гидж Семен келв.

— Би чамаг бас нег күүндлләв. Гурвдад дакад чи намаг...

— Бас донта бәәджив гив Семен.

— Ода бас чамаг нег күндлсв. Герән санлго Котко үкх деерән тәмк татич.

Ткаченко мөнъги партсигарас папирос гаргъдж авад амнднь зуулгъхар Семенă чирă тал кев. Семен толгъагъан хаджилгъв.

— Керго!—гидж Семен хăякрв.—Цуг эн чини келси ўгмўдинчн долъгт, кишва чирăдчнь нольмсв.

Котко Ткаченкин чирăд нольмв.

Ткаченко хăрў эрги, чирăгъан альчурар арчдж оркад пис-тулин бърдгър Семенă чирăгъар дăврўлад цокв.

ЗИНОВИЙ ПЕТРОВИЧ

Фрося зогсн уга теегәр довтолад йовв.

Ўкс гидж отрядт кўрч дөнъ авх санатагъар, мөриг кўўкн кōлиннь ъскāгъār āмн чидлāн гаргъад цокна. Болв селогъас ик холд гарад уга йовтлнь, тег дўўрнъ гал болад йовна.

Гўўсн кевтāн мōрнъ отрядўр авад, орад ирв. Эргидāн цуг хот кеджāсн зуухин гал ўзгдв. Белн болсн товс зогсджацхана. Мōрн инцхадж оркад зогсв. Кўўкиг олн āмтн тōгāлв.

Галин зальд эн улсин кесгнь Фроськт таньгддг болдж медгдв. Негнь ърўнāк сад деер суугъад харулдджасн кōвўн болдж медгдв: наадкнь цутхгдсн отрядин командир: хойр кўўкд кўн гар деерāн кўўкдāн теверсн, тергн деер кўлāтā кевтсн хōбтāгъāн, негл ўзгдсн зўўдн дакн нег ўзгдджāх болдж медгднā.

Фрося мōрн деерāс буугъад,—танд уух усн бāāvзго,—гидж сурн газр деер кевтāд, тер даругъан унтдж одв.

Эн лавта тер отрядāс гарад час болсн дўнъгāд, губериск ревком орсн кўн бостн—гисн приказ авч ирв. Отряд тер кевтāн кōндрāд, минь ода батарейлā харгъдж ниилāд зогссь эн.

Командир мōрнд шавшдж йовсн чавчата паструнк хālāдж оркад, унтдж кевтсн кўўкиг ъргдж авад, кўлāтā хōд болн кўўкд улс йовсн тергн деер тāvв. Дакад командирск ээм деерāн занчан кōдрдж оркад, отрядāн босхв.

Отряд сагар болн аргъул кōндрāд йовв. ърўн ъмн селогъас долан дуунад сала дотр отряд зогсв. Негхн эн сō отряд гурв дāкдж ъсв. Селāнāхн мōртā зертā-зевтāгъāн эднā ъмнāс гарч ирāд, ниилāд, махла деерāн улан лент хадллад бāāцхāнā. Ода отряд батарейцнриг угагъар тавн зу гар кўн болв. Селогъур тāvсн разведк кўрāд хārўўдлā ирв. Эдн, Семен Никола хойр Клембовскин сарад дўрāтā, немшин полевой заргъ кўлāджāх зāнъг бас авч ирцхāv.

Командир нег зун кўўг барун флангд тāvв, наадк негинь зўн флангд тāvв. Нег сотинг эргдж одад хортна цаагъас гарч ирцхā гих приказ ъгв. Батарейин командириг, аргъта болхла ъбрддж одад, хортдудин āмнь āмдār гардгар товари хахиг сурв. Цань ўлдсн улсиг, кўўкд улста, хōбтā, кухнятагинь бийнъ авад хортнур орх болв.

Гурвдад селод бишкўр татв.

Генткн чоиджин хонъхиг джинънўлдж цокв.

Ткаченко чинънāд зогсв.

Эн цагла сара деегүр товин сумн дуулдж гарад, двор дотр хагърв. Артиллеристин чикн алдлгч саяхн медв; — трехдюймовий орс товин сумн—гив. Хойрдгч сумн скирд деер тусв. Бахта хар утан скирдас бадлгъв. Утар тач хаякрси пулемет тарджиньв. Гурвдгч сумн сара деегүр давад, Клембовскин герин ора деер оч тусв. Ткаченко бкән гүүггяд гарад одв.

Адгъдж бгсн немшин кавалерийск команд сонъсгдв. Немш эскадрон шүрүн хатрларн дворас гарад одв.

Шачасн скирд энъгдән халугъан туув. Семен Никола хойр халалддж оркад, чемшад сарагъас гарцхав. Часовой уга болджана. Двор деер амтә юмн уга. Хонъх таслвруга джинъв.

Немшнриг бедрад, орудас нег хатл, дөрвн үзгас партизанск сотнъс селогъар асхрад ордж ирцхав.

Цугтаннь бмн бричк деер хаджилддж суусн, сбрсаән сахлта, томр очкитә, тооснас бийән занчарн халхлсн командир Зиновий Петрович селогъар ордж ирв.

Ниилсн гайдамацко—немецк отряд санав-серл угагъар зулцхав. Немш заргъч болн ротмистр Клембовскиг ачсн комендатск тергд арә гидж селогъар заардж гарв.

Чонджин хонъх зогсл уга, негл адта күн цокджахинъ, муурлтан угагъар джинъв. Түрүг эргад хойр күүкд күүнә харан гүүггяд баянә.

Негнь бндр, мах уга, шуурха хувцта, далдан сумк тач; наадкнь—баахн, монист зүүсн, лентс шавшулсн далднь сарвксн цагъан альчурта.

Эн Семенә эк болн Софья хойр баялж. Эдн гар-гаран бярлдсн амрл уга, негл машин мет цокад, баясн чидлән гаргъад нег келсән давтад хаякрджаячханә:

— Байрлти, амти! Байрлцхати! Амрцхати!

Эдниг дееснәснь күчәр алдулад, доргшан буулгъад авч ирв.

Түрүн болад пулеметтә бричг деер Клембовский дворур ордж ирсн ковүд Семен Никола хойрин күлә таялв. Эдн эврәннь геедрсн, нам амдәр үзгдхго—гидж сандж йовсн үүрмүдән терги деерән суулгъдж авад, тер цагла кел бяргдсн улс болн трофейиг орулдж авчасн Зиновий Петровичүр, чонджур гүүлгцхав.

— Нә, баатр эврәннь хувән буладж авч?—болад очкин деегүр Семенүр халән, Зиновий Петрович келв.

Семен командиртән хярү бгч чадсн уга, тер юнъгад гихлә, минь тер цагла олиг арәд, биюрн ирдж йовсн экән болн Софья хойриг үзв. Эдн бөрддж ирәд зогсдж оркад, негл зүүдн мет халалдв.

— Ой, Семен, — болдж гаран брч деерән тавад, Софья келв:—Ой, Семен, дурта иньг минь, одачн амцвч...

Софья Семенүр гүүв, болв Семен аралдн командирүрн халән келв:

— Буйн болтха зогсджагъич, Соня. Командирлә күүндджә-

хиг эс үзджәнч. Ээджтәгъән зогсджагъич. Йир эн баавгъанр. Эднәс көлтә мел шууганл, нань юмн уга.

Эн цагла әмтн заг гаргъв, тавн көвүн командирин өмн авч ирәд, теетг бәргдсн прапорщик Ткаченкиг зогсав.

— Энци юмб?—гидж келәд, командир Ткаченкиг толгъагъа-
снь авн көл күртлнь хәләгәд кель.

— Нә әмтн, доран эргәд олд үзгдлч, чамаг таньдг улс чигн бәәдг. Тииклә манд барун бийгшән чамаг йовулхиг, эс гидж зүн бийгшән йовулхиг йилгъхд амр болх.

— Доран эргдж әмтнд үзгдәд чигн керг уга,—болдж Семен кель:—бидн эн арста сән таньлвдн. Эн мана тӯрүн харгъц биш. Минь одахн, нам тӯунәс нааран час чигн болад уга болх, тер Уклин часла эн арсн нанла Клембовскин сара дотр күүндлә.

— Тииклә чи мед,—гидж Зиновий Петрович келәд, уттхв:

.. Юн гинәч, чини келсәр боли. Барун бийгшәни, эс гидж зүн бийгшәни?

— Зүн,—гидж Семен кель.

Эн үг сонъссн Ткаченко өвдглдж киисв. Көвүд сүүгъәснь авад зогсав.

— Зүн бийгшән - болдж Зиновий Петрович кель.

Ткаченкиг чонджин ард авч одв.

Софья нүдән гарарн халхлн, буру хандв. Чонджин ард бу хагдв.

— Ода ним болджана—болдж Зиновий Петрович кель. Дән одачн чиләд уга, нам шин эклв. Ода би ним ухата бәәнәв, немшриг сертл селог цеврдж оркад, үкс гигъәд Кодам гидг станцур дәврх кергтә, эс гидж Украинск гуйр Германур күрч одх. Чи Семен үкс гигъәд батарейн командирур од, эс гидж сән наводчикүд уга гигъәд командир ууләд йовна. Зогча. Энци цуг биш. Хойр үг чини баавгъанрин тускар. Эдичнь, хойрдгч разрядни обоз деер йовсн баавгъанрла суугъад, йовдж чадджац-хана. Ода күцә.

ФРОНТАС САЛДС ХÄРДЖ ЙОВЛА

Товс селон ард ковныгта тÄрÄн дотр бултулгъата бÄäлÄ.

Командир машинд авдлго үлдси тÄрÄнÄ иш деегүр йовдн-над, батарейин фронтиг илгъв. Эн улан тасмта хар шалврта, шведск курткинъ зах деер килинъ артиллерийск петлиц хадси догълнъ күн бÄädж. Ут буурл сахлнъ картусин козырект халхл-дад эс шатснас биш доргшанкнъ шач-харлси чирÄд боочкси юмн болдж медгднÄ. Теегт халун догши билÄ, тер учрар командир картусан гартан бÄрджÄлÄ. УнүнÄ хусчкси цагъан толгъад нарна герл тусдж гилвкнÄ.

Трехдюймовый товс үзн Семен бийÄн татад, хуучи артил-лерийск авгарн хурдлдж зогсад келв:

— Соединенный партизанск отрядин командирин загагъар тана гардврт бомбардир-наводчик Котко ирв.

Батарейин командирин көк нүдн байрлдж инÄмсгль.

— Йир сÄн, Семен. Тим болхла эврÄнн гурвдгч тован ав ТöвдгÄн мартад угавч?

— Та кен болхвт?

— КенÄн би медхшв, болв ода күүкд намаг Самсонов гидж наадлцхана. Чи юн нанур вигтлÄн бүлтÄгъÄд бÄйнÄч? Аль нам мини сахл үзÄд угавч?

— Вольноопределяющий Самсонов!—болдж Семен хÄäкрв.

— Терчнъ тер, зуг сахлнъ сÄäхрхин тöлÄ бÄäх юмн.

— Батарей басй?

— Бас тер. УнтÄ, полевой трехдюймовый.

— Мини тов бас үндй?

— Бас.

— Бурхна гегÄн, иим юмн болх гидж кен сÄндж йовла— гидж хÄäкрн Семен альхарн нүдÄн арчв.

— Ода ююгъан келиÄч үнд. Фронтас салдс хÄрдж йовад хÄрү фронтур ирдж.

— Би чамаг үлд гидж ядлув. Ююгъан хÄädж хÄрвч?

— ТÄрÄ тÄрхÄр.

— ТегÄд ягъвч, тÄрвч?

— ТÄрлÄв.

— Хурадж авдгинъ талдан усл хурадж авву?

— Талдан.

— ХÄлÄгъич, ямаран юмн болсинъ. Не гем уга. Ода биди

эклэд балвлхмн. Эврәинь товори зогсв. Нанд минь тер зо деерәс манур тергтә баран ордж йовх болдж медгдмб—гидж кели Самсонов үкс картусан үмсдж авад, дүүврәр хәәкрв:

— Батарей, дәәнүр! Төвнъ — дали. Наводкнъ чик. Немш гаубичи батарей бәрлүләд, гранатар! Семен бичә алд. Хойр сумар даралдултн.

Семен ээмәри товиннъ төгә деер киисдж оркад, деернъ бәәси темдг холтрси хамгиг, энъкр экинь көвүнәинь махмудт темдг зүслджих мет тоолв.

Нег аәмсхлин зуур Семен тован төвлдж оркад, сумн чавгинь дарад, чавгинь бүчәс авв.

— Хати!

Чичрлджәси товсас улан галмудцаггддж гүүлдв. Батарей хойр даралдулв. Семен төвлдж наалдв.

Түрүн халгынлань немш батарейин өми, газрас шавр зургъан хар бахис болдж цоонгрв, хойрдгч халгынлань зургъан хар моди немш батарейин ард ургъв.

— Хати!

Гурвад халгынлан, зургъан хар моди немш батарей деер ургъв. Яргшин тасрхас, тергнә төгәс агъарт өмичхәв. Пастрункларн оралдад чирдж йовси мөрд киислджхәв. Деернъ йовси улс зулджхав.

— Семен әвр! Балац! Күцсднъ билджл? Дакн хойриг, хати!

Зо деер альдас ирснъ медгдл уга гарч ирсн немш цергин хәвргәәс сотнъ—сотнъ болгъари асхридси, цугтаннъ өмик бричг деер хар занчан көдрси Зиновий Петрович суусн, партизанмуд ордж ирцхәв.

Немширин эндр хойрдгч зулгын эн. Болв Зиновий Петровичин дән чилх биш шинъкн эклв гидж келси мел чиг бәәдж.

Немширәс Украиниг күтцднъ болн кезәд чигн цеврлхин кергт бүкл хойр сарин дуусн ардаснъ, өмнәснъ, хәвргәәснъ цоквдн. Эдниг ягъдж цоксна туск төр поэтин төр биш, эн исторнкүдин төр.

Эн рассказ деерән немхм бидн. Зиновий Петровичин отряд экләд бригад болад, дакад дивизд хөврәд, үүлдвртә кевәр Октябрь сарин чилгчәр немшириг Украинәс цугтнъ көбдж гаргәад, цуг кевтән көдлмшч-крестьяна Улан Цергин туг дор ордж зогсв. Үр Самсоновин батарей дивизионд хүврв; нег батарейинь Семен Котко толгъалв. Эн бийүрн ах телефонист кедж Ивасенко Миколиг авв. Күүкд улсин тускар келдмн болхла, Софья, Фрося, Семенә эк гурви дән чилтл отрядин ард хойрдгч обоз деер йовцхав. Йосар болхла эдниг ачад йовш уга билә, болв Семениг зөргтә төләднъ күндләд, гер-бүлинь Зиновий Петрович обоз деер авад йовв. Тер обоз деерән арви йисдгч джилин дундагъур Софья Семенд көвү гаргәдж өгв. Сельсоветин негдгч ахлач, Семенә хүрмин ахлач, интервенти-

рин гарар зовагддж алгдси Ременюк Трофимин нер эн көвүнд
өгцхäv.

Ротмистр Клембовский гедрәд уга болдж одв. Болв кезä
болв чигн тер бас нег гарч ирх. Мана тууджд хаана офицер
зер-зевән гурв дәкдж хулдси йовдл бәәнә: экләд немширт,
хойрдад күч-көлсч олд, гурвдад хәрү немширт. Зуг ямаран
чигн батрацк хуви үмсәд, ягъад чигн көдлмшч-кретьянә бәәдл-
тәгъәр бийән будси бийснь Клембовский ода кениг чигн меклдж
чадх уга.

ТОВЧЛЛГЪН

Тер цагас нааран баахн угагъар зун джилин дөрвнй кесн нег хувнь болдж йовна. Эн цаг зуур Советин газрур сурвр угагъар кесг дăкдж «гиичнр» ирцхăв. Теднă зăрмнь Москвад кўрн алгдцхала. Болв шведнрин боли немшнрин хōвиг тедн цугтан хувацхав.

Кезăнă Семен Коткон угатă гер бăясн селод, ода ик гидг байн колхоз тогтсн бăянă, эн колхозиг Никола Ивасенко гарддж бăянă. Бас тер байн ик колхозд кōдлмшăрн цуг Советин Союзд туурсн гахан ферм бăянă, фермиг нōкд Ивасенкин гергн—Ефросинья Федоровна, эс гидж амрарнь келхд шуд—Фрося толгъалдж бăянă.

Саак селогъас тедўкнд бăясн сад, бас тер кевтăн бăегъă бăянă. Тер сад дотр бăясн кōк удна дор дўўвр Трофим Ременюк боли тўнўнă ўр матрос Василий Царев хойрин ясн кевтнă. Эднă бичăтă бăясн нерднь, ургъсн дурснд даргддж. Матросин махлаг хаддж орксн хадаснас ормнь чигн ўлдсми уга. Болв олн амтн эдниг мартхш, эдниг дуундан орулдж дуулна.

Кōк уди хамтхасан гилвкўлсн теднă ясн деер нăăхлнă. Бидн кōк уди гидж келджăнăвди, тер юнъгад гихлă, уди кōкшрхд йир кесг джил кергтă. Уднд хōрн тавн джил гисн юмб. Героймудин ўлдвр болхла, кезăд чигн кōкрш уга юмн.

Джил болгън, хаврар, Спасск башнь деерк первомайск парад гардхар оборона Народный Комиссар Советин Союзин маршал Климент Ворошилов гарч ирнă. Алтн галзн сăахн мō рăрн цергиг эргăд, кōндрл уга кōрч одсн мет, кōк гранитă керчăд кечксн мет, зогссн дăăчирлăрн мендлнă. Дакад эн мō нăсн буудж оркад, мōрчдăн джолагъан ѳгăд, мавзолейин зў дживр деер гарна.

Тендăс юмн ѳврм дўнъ—дўлăд, Наркомин тодрха, адгъм уга боли чанъгъ дун сонъсгдна.

— Би, кўч-кōлсч улсин ўрмб...

Семен Федорович Котко, эврăннь гергн Софья Никаноровната мавзолейин ѳбр трибун деер зогсдж бăацхăнă. Кōлиннь ўзўрăр зогслдад эдн ик гидг чинмгъăгъăр эврăннь кōвў ўзхăр Пролетарск дивизин дăăчнр йовсн шеренгўр хăлăлднă. Эн тōлă шишлнь нег ѳдрăр Семенă цагъан халан Комбинат толгъалджасн газрас, Запорожас эдн ирцхăнă. Семен Федорович икăр хѳврсимн уга, болв бийнь ѳргдăд, хар кўмсгднь цагъан орад бăадж. Толгъа деернь хар булгъар картус дўнъгăнă, ѳрунă хур орх бăадл гарла, тер учрар эн нордго кōк пальто ўмсдж. Болв

хур орхан уурад, тенъгр халурв, Семен пальтоннь товчан таалв. Орч деернь «Улан Туг» орден мандлдж үзгднэ, тохаднь ниди Сочас хулддж авсн шар-самшит тайг олгата баянэ.

Софья Никаноровна Запорожд медатэвр болсн директор-мудин күүкд улс умсдг хувцта, бички фетровый шляпта. Кроликин арсн захта, бас тиим арсар ханци деегурнь уйсн пальтота. Софья бас өргдэд баядж үсндн хая-хая цагъан үсн үзгднэ. Нүднани дор хурнасн орад баядж, болв нүднэ ода чиги галгр хар кевтэн.

— Ой,—болдж Софья адгъдж шимлднэ—үнэр би үзджэнэв. Халэ, халэ, тер. Хойрдгч шеренгд. Зүн бийэс дөрвдгч. Бурхи эн! Үзджэнч? Өөрнэ зерглэд бас тиим шлемтэ, бас тиим гимнастеркэ, зүг хо цагъан көвүн йовна. Мана Трофим бара-вр болхн.

— Тенъгр цокг, Соня би чамд нам алнэ болджанав. Иим олч улс звагас нег күү ягъдж үзнэч? Амтнэ өөр бийим бичэ ичэгъад баягъич. Аман анъгагъад баялго, парад халэгъич, чинггяр болхла, Трофим альк гидж меднэч?

— Халэгъич, тер хойрдгч шеренгд, захас дөрвдгч.

— Терчи мана Трофим биш.

— Би чамд келджэнэв, мана Трофим!

— Сан, нам мана Трофим чиги болтхал—болдж эвлүнэр болн өкэрар Семен келв.

Поладэ деегур тодрхагъар болн чанъгур:

— Би, күүч-көлсч улсин көвүмб—гисн үг гүүнэ.

Эн ки альд болв чиги сонъсгдна.

— Би, күүч-көлсч улсин үрмб...—гигъад зүн дживр деерэсн муухи болсн целгэр кесн салдс бор өрмгтэ, болд Сталин андгъар авчач, нур үздг мет гилвксн мавзолейин плитс джинъннэ.

— Би, күүч-көлсч улсин үрмб... — болдж Кремлин буурл шивэ келнэ.

— Би күүч-көлсч улсин көвүмб—болдж Мининэ болн Пожарскин бронз джинъннэ.—Би, күүч-көлсч улсин көвүмб—болад догдлдж айгар дуулна.

...Көдлмшч-крестьянск правительствин негдгч дуудлгъар Союз Советских Социалистическ Республик харсад, ямаран чиги аамшгин болн ямаран чиги хортна өмнэс, Советск Социалистическ Республикин төлэ, социализмин төлэ болн олн келн амтнэ хамдлгъ батлхн төлэ, чидлэн чиги, эврэннэ джиргълэн чиги арвлл уга ноолдхв гидж би үгэн өгчэнэв».

— Би, күүч-көлсч улсин көвүмб!

(Москва—1937—сентябрь).

Ўннь 2 арслнь

11981

ВАЛЕНТИН КАТАЕВ

Я, сын трудового народа

На калмыцком языке